

ФС
1-3/91

ПСИХОЛОГИЯ

PSYCHOLOGY

АВТОРИ В БРОЯ

ФИЛИП ГЕНОВ — проф., доктор на психологическите науки
КНУД ЛАРСЕН — Орнитологически университет, САЩ
КАРОЛИН КЛИФЪР — Орнитологически университет, САЩ
ДЖОРДЖИ ЧЕПЕЛИ — Държавен университет, Будапеща
КРУМ КРУМОВ — доцент, СУ „Св. Климент Охридски“
ЗЛАТКА РУСИНОВА — СУ „Св. Климент Охридски“
ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА — СУ „Св. Климент Охридски“
НАДЕЖДА КАШЛАКЕВА — СУ „Св. Климент Охридски“
ДЕСИСЛАВА ГЕОРГИЕВА — СУ „Св. Климент Охридски“
КРАСИМИРА БАЙЧИНСКА — Институт по психология, БАН
ГАЛИНА ДЖЕДЖЕВА — кандидат на философските науки
ГЕОРГИ ПЕТКОВ — кандидат на педагогическите науки
ТОТКО ТАТЬОЗОВ — ст.н.с., Институт по педиатрия
РАЙНА ДРАГОШИНОВА — ст.н.с., Институт по педиатрия
МАЛИНА ЦВЕТКОВА — научен сътрудник, Институт по педиатрия
БОЙКО НИКОЛОВ — Висш педагогически институт, Благоевград
ИРИНА ТОДОРОВА — аспирантка, Медицинска академия
ЛЮДМИЛ КРЪСТЕВ — доцент, Висш педагогически институт, Благоевград
ИВАН ДИМИТРОВ — СУ „Св. Климент Охридски“

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. Г. Пиръев, проф. д-р Ф. Генов, ст.н.с. Асен Петков, проф. д-р Д. Йорданов | проф. Т. Трифонов, проф. д-р Л. Мавлов, доц. Кр. Крумов, к.п.н. Хр. Костадинчев

Редакция: София, ул. „Никола Кофарджиев“ № 14, тел. 54-12-95. Дадена за набор на 6. XII. 1990 г., подписана за печат на 25. II. 1991 г.

ДФ „Георги Димитров“ — София, пор. 1433

1 - 3 | 1991

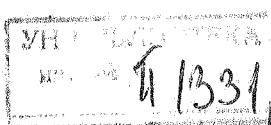
ГОДИНА XIX

СЪДЪРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — Социално-психологиче- ски механизми при политическото въздействие от трибуната на Велико- то народно събрание	2
Обща и социална психология	
К. ЛАРСЕН, К. КЛИФЪР, Д. ЧЕ- ПЕЛИ, КР. КРУМОВ, ЗЛ. РУСИНО- ВА, Л. АНДРЕЕВА, Н. КАШЛА- КЕВА, Д. ГЕОРГИЕВА — Нацио- нална идентичност: груповоспецифич- ни или общи стереотипи	9
К. БАЙЧИНСКА — Изменчивост и ста- билност на ценностната система в средна възраст	19
Г. ДЖЕДЖЕВА, Г. ПЕТКОВ — Са- моубийството през погледа на пси- холога	27
Педагогическа и възрастова психология	
Т. ТАТЬОЗОВ, Р. ДРАГОШИНО- ВА, М. ЦВЕТКОВА — Непреднаме- рено запаметяване в ранна детска възраст	34
Трудова психология	
Б. НИКОЛОВ — Усетът за време при двигателен акт	38
Медицинска психология	
И. ТОДОРОВА — Психосоциални фак- тори и имунитет	44
Икономическа психология	
Л. КРЪСТЕВ, ИВ. КРЪСТЕВ — По- требление и икономическа мотива- ция	53
Студентско творчество	
Н. КАШЛАКЕВА — Проблемът за комуникативната компетентност: същност и изследователски подходи	58
Рецензии	
ИВ. ДИМИТРОВ — Увод в психоло- гията (от Леон Леви)	62

PSYCHOLOGY

Official Journal of the Bulgarian
Psychological Society
Sofia, N. Kofardjiev № 14

АГ
11331
1991 фс

СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ МЕХАНИЗМИ ПРИ ПОЛИТИЧЕСКОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ ОТ ТРИБУНАТА НА ВЕЛИКОТО НАРОДНО СЪБРАНИЕ

ФИЛИП ГЕНОВ

Предаванията на разискванията за Великото народно събрание по радиото и телевизията ги превърнаха в най-многолюдния законодателен форум. В неговата работа вземат участие не само като публика милиони зрители или слушатели, но и стотици и хиляди специалисти и обикновени граждани с предложения или с критични бележки. Може смело да се твърди, че никога досега дейността на едно Народно събрание, та било то и Велико, не се е намирала и под активния контрол на гражданите в нашата страна. Това повишава отговорността на народните представители както пред техните избиратели, така и пред гласувалите за противниците им. Гражданите на страната оценяват поведението и дейността на всеки депутат. Те възприемат или отхвърлят неговите позиции по обсъжданите проблеми. Населението има възможност да формира у себе си образа на любими и нелюбими депутати. Този образ се мени или допълва в зависимост от съвпадането на интереса на даден гражданин и позицията, която съответният депутат заема. Повечето от народните представители поддържат постоянна връзка със своите избиратели. Освен това те получават много писма и предложения. По такъв начин 400-те депутати по същество привличат и включват в дейността на ВНС много хиляди граждани на страната. Налице е един многохиляден работещ колектив. От умелото използване на ума на всички зависи и оптималността на законите, които се изработват и приемат от ВНС с интересите на населението.

Дейността на ВНС протича в няколко основни форума — пленарните заседания; работата в комисиите на ВНС; самостоятелно — при проучване на проектозакони или изработване на свои проекти за закони или допълнения към вече предложените; участие в дискусиите в парламента при възникнали ситуации; проучване на материали; беседи и участие в събрания на избиратели и други социални групи. Безспорно най-голям интерес заслужават поведението и дейността на народните представители, които говорят от трибуната на събранието. По същество те говорят не само пред останалите депутати, но и пред цялата страна. Говорещият депутат въздейства не само на своите колеги, но и на телезрителите или радиослушателите. Тази национална политическа трибуна въздейства на милиони граждани в страната. Това, което става във ВНС, се пренася и по места. Народът е разделен на два блока. Това са два цвята: червен и син. В парламента постоянно има противоборство между мнозинство и опозиция. Цялата дейност на ВНС протича под знака на борбата за власт от привържениците на СДС и дейността на ВПС за задържане на властта. По такъв начин парламентът се превръща в едно състезание между два политически отбора. Към тази борба се включват не само депутатите, но и избиратели и други социални групи. Поведението на отделните депутати е еталон за подражание на техните привърженици. В нашето ВНС не се наблюдава стрёмеж да се изработят колкото се може по-бързо необходимите закони за преминаване на страната на пазарния път на икономическо развитие и парламентарна реформа на управление. Трибуната на ВНС се използва за изтъкване предимства на едни или други политически блокове, на едни или други специа-

листи. Тя се превръща постоянно в търсене на виновниците за кризата в страната и оправдаване или насочване усилията на ВНС към неговата законодателна същност, включая и приемане на закон за съдене на виновниците за икономическата и политическата криза. Налице е стремеж да се поддържа постоянно политическо напрежение в страната и въпросите, които не могат да се решат във ВНС от единия блок, да се решават с помощта на извънпарламентарни средства.

Това положение още повече повишила ролята на поведението на депутатите, които говорят от трибуните на ВНС. Някои от тях забравят, че има разлика от реч пред публично събрание и реч в парламент. Парламентът извършва колективна умствена дейност. Той изработва закони за изменение на обществото, докато митингите и публичните събрания имат за задача да се въздейства преди всичко на емоциите и на тази основа да се мобилизира енергията на слушателите за определени действия. Използването на трибуналата на ВНС за дейност, насочена към мобилизация на публиката, превръща ВНС в един общ митинг на основните политически сили, но не и работеща институция, избрана с определени законодателни цели и преди всичко да се изработи нова конституция.

Наблюдава се една постоянна политическа борба във ВНС, която се пренася и в цялата страна. Всяка от основните политически сили се стреми да затвърди в решения или в закони положения, които да отслабват влиянието на другата и да укрепват нейните позиции. За постигане на своите цели противостоящите политически сили в парламента използват различни похвати. Чрез тях се създава съответна социалнопсихологическа атмосфера не само вътре в парламента, но и в страната. Политическата борба в нашия парламент се различава от борбата в други страни. Върху нея дава отражение не само психологическата характеристика на основните политически сили, но и на националната ни психика. За политическата психология представляват интерес онези социалнопсихологически механизми, които се използват от трибуната на парламента за повишаване ефективността на политическото въздействие като върху депутатите, така и върху населението. Не претендирате за изчерпателност, а така също и за цялостна характеристика на използваните от ораторите на двете основни политически сили социалнопсихологически подходи. Ние правим само опит да систематизираме и характеризираме основните психологически подходи, които играят ролята на социалнопсихологически механизми при политическото въздействие.

Първият механизъм е механизъмът на *промяната*. Народът е убеден, че е необходима промяна. В това са убедени и основните политически сили. Промяната като цел на идеологическа, политическа и икономическа дейност се отнася както за социалистите, така и за привържениците на СДС и БЗНС. Доколкото БСП е главният виновник за изпадане на страната в остри икономическа, политическа и идеологическа криза, то нейните планове и даже нейната положителна дейност за промените се посреща с недоверие. Ако по проблема за промяната няма спорове, които не могат да се решат, то по въпроса кой да има водещата роля за тази промяна и двете страни претендират за първенство. Силата на този механизъм зависи в значителна степен от осъзнаването от населението на същността на промените. Например не всички селяни са убедени, че земята трябва да се върне на бившите собственици.

Известно е, че в селата останаха предимно възрастни хора. Те нямат физически сили за самостоятелна физическа селскостопанска дейност, а по-

вечето от младите все още гледат не само към големите градове, но и на Запад.

Не случайно най-възрастната част от населението гласува за програмата на БСП. В нея се предвиждаше постепенен преход към пазарната икономика и гарантиране нормалното съществуване на възрастните и другите социално слаби слоеве. Младежта обаче, особено юношите и девойките, са склонни към решителни промени. Затова и с най-голям ентузиазъм те участват в проявите на СДС. Механизмът на промяната е много силен. Той се възприема от хората даже и в случаи, когато са убедени, че и двата блока ги водят по един и същ път. Даже и в случаите, когато даден представител на БСП има по-добри професионални качества от кандидата на СДС, се казва: „Едните се опитаха — стигат им 46 години, — нека се опитат и другите.“ Следва да се отчита и значението на промяната като потребност на всеки човек. В заседанията на ВНС има постоянно сблъсък между депутатите от управляващата партия и от опозицията. Народът слуша какви промени му се предлагат и в зависимост от това подкрепя или не подкрепя в промените отделните политически сили.

Независимо от своя разнороден политически състав, Великото народно събрание има общи цели. Това налага да се използва механизъмът на партньорството. Народното събрание не може да функционира, ако няма взаимно разбирателство. Опозицията е партньор на управляващата партия. Със своята конструктивна критика тя трябва да подпомага управляващата партия да взема решения, които в най-голяма степен да отговарят на интересите на всички социални групи. Партийството изисква взаимно уважение, взаимни отстъпки и взаимно разбиране. Този механизъм е много важен, защото поставя на първо място съвместната работа в интерес на народа. Партийството е предпоставка за създаване на благоприятен социалнопсихичен климат. Това партийство е необходимо в съвместната работа на ръководствата на общините. Ето защо примерът на партийство във ВНС е образец и стимул за подобно партийство между отделните политически групи при решаване проблемите на населението. Парламентът е общ, обща е и държавата ни. Техният просперитет зависи от съвместната дейност на всички политически сили и на целия народ. Амбициите на някои депутати да налагат винаги своето мнение на другите ограничава действието на механизма на партийство. За да има успешно партийство е необходимо да се правят компромиси от отделните страни. Не може да се правят компромиси само от едната страна. Партийството изисква умение да се решават възникващите конфликти.

Всеки депутат се стреми да спечели доверието както на своите съмишленици, така и на останалите депутати и на обикновените граждани. Ефектът от неговото политическо въздействие се обуславя в значителна степен от доверието, с което се ползва. Особено голяма е ролята на *политическото доверие*.

Не може да се твърди, поне досега, че в нашия парламент е налице пълно политическо доверие. Избирателите са повярвали на избраните от тях депутати. Това предварително доверие представлява онази благодатна почва, върху която се възприемат позициите на този, на когото се вярва. Характерно за досегашната дейност на ВНС е недоверието между отделните парламентарни групи. Това особено се отнася за депутатите от управляващата партия и от опозицията. Липсата на доверие ражда подозителност и съмне-

ние в искреността на другия. Недоверието се появява и на основата на лъжата или на недобросъвестността при изнасяне на непроверени факти. Бързо пада авторитетът на депутат, който веднага бива опроверган, а той даже не се извинява.

Обстойното обсъждане на различните кандидати за постовете във ВНС и в Министерския съвет създава условия за обстоен преглед не само на тяхното минало, но и на качествата, които притежават. В политическата борба се наблюдава стремеж повече да се изтъкват отрицателните страни на личността на обсъждания, отколкото неговите положителни черти. Използва се механизъмът на „антиобраза“. Създадена е една специфична обстановка за нашата страна. Опозицията се стреми да се покаже колкото се може повече свързаността на депутати от управляващата партия с бившия режим и на тази основа да изрази недоверие, че даденият кандидат няма качества, за да осигури промените в сферата, в която ще работи. Нападките в предизборната борба се пренасят и в деловата работа на парламента. От своя страна, управляващата партия също се стреми да докаже, че и сред опозицията има хора, които са свързани с предишния режим. С това искат да покажат, че всички сме грешни и трябва сега с работата да доказваме едно или друго предимство. При формиране на антиобраза невинаги се работи с факти и данни. Важното е да се пита вярно ли е, или не е вярно това, което е чул или което се говори. Обвиняемият отговаря или че не познава такова лице, за което го обвиняват, или че не е имал достъп до даденото събитие, или че не е присъствал на него. Отговорът е даден, но съмнението остава. Образът е вече нарисуван така, както е желал задаващият въпроси или изразявящият мнение на основата на непроверени факти. Намираме се в състояние, при което не остана неокалян политически лидер в нашата страна. В името на критиката се лепят и епитети и на Великото народно събрание. Забравя се, че то не може да бъде по-добро от своя състав. А съставът не може да бъде по-добър от състоянието на политическите сили по време на изборите в нашата страна. Едва ли досегашният пример на ВНС може да служи като еталон в действащата на местните органи на властта. Формирането на омраза към отделните политически дейци както в рамките на ВНС, така и извън него пречи на психичния климат както в събранието, така и в страната.

Все във връзка с механизма на антиобраза е и образът на миналото. Налице е действието на *механизма на миналото*. В политическата си борба срещу БСП опозицията и в Народното събрание се стреми да свърже всичко лошо в страната с действащата на БСП. Безспорно е, че не може да се формират новите виждания за начина на живот и управление, без да се анализира миналото. Необходимо е да се установят вътрешните и международните фактори, които доведоха страната до криза. Осъждането на отделни политически действия, които не водеха до сплотяване на народа, както и нарушаването на законите са необходимо условие при изпълнение на днешното преустройство. В същото време да се отрича всичко положително, което съгради нашият народ за 45 години, е неправилно.

Да се сравняваме с равнището на развитите капиталистически страни и да съдим нашата макар и тоталитарна обществено-политическа система като цяло, е най-меко казано некоректно. Безспорно, ако не бяха направени някои идеологически и политически грешки страната щеше да се намира в по-добро състояние. Да се подценява обаче ролята на международните фактори за начина на живот в източноевропейските страни е също не-

коректно. Някои народни представители в желанието си да обосноват голямата вина на БКП (сега БСП) искат да зачеркнат всичко положително, което народът е изградил и което е негово достояние. Неслучайно тези, които изграждаха следвоенна България, не приеха оценките, че едва ли през този период е имало само разруха. Възрастното поколение знае както положителното, така и отрицателното. Ето защо ораторите, които се стремят да представят колкото се може по-черна картина или по-точно образа на миналото на страната, не се възприемат от по-възрастните поколения. Това се отнася особено за хората, живеещи в селата и в малките градове. Те с обикновени очи виждат това, което е направено. Може да се формират негативни страни на образа на миналото на страната само по въпроси, по които те не могат с очи, както се казва, да ги видят.

Източник на енергия и революционен или агресивен заряд е включването в действие на механизма на *отмъщението*. Той е особено характерен за опозицията. Това е естествено. В нея има не само идеологически реформатори на тоталитарната система, както ги има и в БСП, но има и хора, пряко или косвено засегнати от нейните закони. Това са или пострадали, или са пострадали техни близки (съдени, национализирани и др.) от мероприятия на бившата власт. Не са доволни от своята съдба и много млади хора. Затова те търсят вината не в себе си, а в системата и нейните представители. Има и такива, които считат, че не са могли да заемат по-добри места в обществената йерархия не по собствена вина, а по вина на други. Ето тази част е най-жадна за отмъщение. Това е и една от главните причини за страх от опозицията у много членове на БСП. Заявленията на някои опозиционни депутати, че ще се търси отговорност не само на виновниците, но и на техните наследници до трето поколение разпалва агресивността и на привържениците им извън парламента. Механизът на отмъщението мобилизира активността на много агресивнонастроени привърженици на опозицията, а от друга страна, този механизъм мобилизира и съответно противодействие. Мирният преход към пазарна икономика и парламентарна демокрация изиска механизъмът на отмъщението да отсъпи място на механизма на сътрудничество.

Широко се използва, особено от депутатите от опозицията, механизма на *подстрекателството*. Трибуната на Народното събрание е удобно за призоваването на техните съмишленици им за извънпарламентарни действия. Призоваването на техните съмишленици за улични и други демонстрации за социален натиск стана стил на досегашното поведение и дейност на българската опозиция. Това ѝ донесе определени резултати. Затова в борбата за власт тя вече разчита не на парламента, а на улицата. Ако по този начин започнат да работят съветниците в бъдещите органи на власт по места и региони, може да се стигне до сблъсъци с трагични последствия.

Телевизионните предавания дават възможност да се наблюдават и жестовете, и движенията, и действията, и поведението на всеки депутат. Независимо от голямата продължителност на заседанията, което води до умора, честите отсъствия довеждат до прекратяване на работата на ВНС, понеже няма необходимия кворум. От друга страна, честите нарушавания на регламента за изказване създават излишно напрежение. Някои депутати не се съобразяват с правилата за работата на ВНС. Има случаи, когато депутати, без да им е дадена думата, излизат и започват да говорят. Получава се не много приятна ситуация, при която председателстващият се затруднява да

въдвори ред. В тези случаи действа психичният механизъм на *недисциплинираността*. Едва ли нарушенето на дисциплината е добър пример за работата на съветниците от местните органи на властта. Нарушенето на дисциплината води до намаляване авторитета не само на нарушителите, но и на Великото народно събрание като цяло.

Великото народно събрание е работещ орган. Това е една творческа лаборатория за създаване на закони за преустройството на обществото. На практика се изгражда моделът на една нова система на устройство и функциониране на обществото. В тази трудна проучвателна и проектанско-конструктивна дейност са необходими умът и волята на всички депутати. Те са специалисти в различни сфери на обществото. Необходима е висока компетентност. Независимо от цвета на депутатата, когато говори компетентно, обикновено всички го слушат. Това се отнася и до радиослушателите и до телевизорителите. Демонстрираната компетентност спомага за повишаване общата култура и на населението не само в политиката, но и в икономиката и управлението. Механизъмът на *компетентността* е израз и на известен професионализъм на депутатите в определени сфери на обществознанието и политиката.

Депутатите от ВНС изграждат законодателните структури на обществото с пазарна икономика и парламентарна система на управление. Те би трябвало да бъдат и първите демонстранти на нови отношения както помежду си, така и с хората извън парламента. Желаят или не, депутатите изпълняват тази функция. Може ли да се твърди, че такива ценности като: коректност, взаимно уважение, честност, състезателност, зачитане достойнството на другия, признаване по-добре свършена работа от другите, взаимопомощ и лоялност, милосърдие и др., са тяхно постоянно притежание. Всички тези качества, взети заедно, формират образа на всеки депутат. Този образ влияе върху населението и спомага да формира и то такива качества. Това е механизъмът на личния пример.

Обикновено във всеки парламент има две основни противостоящи една на друга политически групи. Едните са т. нар. радикали, а другите — консерватори. В нашето Велико народно събрание също има две основни политически сили. Това са фракцията на БСП и фракцията на СДС и присъединилите се към нея (за да образуват единен блок на опозицията) парламентарни фракции на БЗНС и Движението за права и свободи на човека. Обикновено те се стремят да представят алтернативни концепции на концепциите на управляващата партия. Механизъмът на *опоненството* има важно значение за стимулиране активността на управляващата партия. От друга страна, този механизъм намира израз в диалозите и дискусиите, които допринасят за вземане на решения, които да отговарят по възможност на интересите на всички социални групи в обществото. Опонирането дава възможност да се изследва по-многостранико обсъжданият проблем.

Опоненството и дискусиите нямат нищо общо със стремежа да се бави своевременното вземане на дадено решение.

Голямото въздействие в парламента и сред населението има механизъмът на *словото*. Макар и малко, във ВНС вече се изявяват оратори-парламентаристи. Логиката на изложението, диалоговата форма на речта, ярката емоционалност, жестикулирането, паузите при говорене, интонацията, богатството на речта, културата на произношение и уважение на аудиторията са мощни механизми за въздействие.

От трибуната на ВНС продължава да взема превес дейността, свързана с разрушаване на тоталитарните структури, а по-малко звучат идеи как да се изградят новите структури. В този смисъл много повече се използват разрушителните и критични механизми, отколкото конструктивните. Нещо повече, механизмите на бъдещето трябва да заемат по-голямо място. Необходимо е в рамките на парламента, а и извън него да се разисква по идейните основи на обществото с пазарна икономика. Съвсем очевидно е, че тя има своя специфика за нашите условия. Това особено се отнася до етапите на нейното изграждане. Съвсем малко се отчита и сложилата се социална психика на нашия народ. У него е изградено не само тоталитарно мислене, но и тоталитарно политическо и икономическо съзнание. Затова депутатите в парламента трябва да имат предвид, че оказват определено възпитателно въздействие на населението. Необходимо е да се формират у тях нови социални ценности. Някои си представят, че като върнат на селяните земята, те автоматично от радост ще напуснат градовете и ще се запътят към селата. Идличният подход не само в тази, но и в останалите сфери няма да ни помогне. Парламентът изгражда не само закони, но заедно с тях трябва да изгражда и нови хора.

Възниква въпросът — променени ли са самите депутати. Може ли да се твърди, че не само депутатите от управляващата партия, но и от опозицията имат антитоталитарно мислене, което да съответства на изискванията на общество с пазарна икономика и парламентарна форма на управление. Че нали именно редица депутати от опозицията в борбата за власт заменяха парламентарните средства с извънпарламентарни, които са характерни за други обществено-политически структури. Познаването и позоваването на опита на САЩ, Япония, Англия, Швеция и др. и препоръчването му за България е погрешен път. Тези страни се намират на друг етап от своето обществено-икономическо развитие. Необходимо е творческо използване на чуждия опит.

Трябва да се отчита ролята на парламента върху политическото въздействие на населението. Участието в неговата работа надхвърля законодателните му задължения. Той е не само най-висш политически институт на страната, но и най-големият политико-педагогически център на идеологическо, политическо, икономическо, нравствено и психологическо преустройство на населението.

Това именно определя необходимостта и от неговото собствено преустройство.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF POLITICAL INFLUENCING FROM THE TRIBUNE OF THE GRAND NATIONAL ASSEMBLY

Ph. Genov

The discussions in the Grand National Assembly are transmitted by TV and radio. The population can not only listen and watch directly but may also give expression of its attitude toward the position of the different deputies. By their speech and behaviour the last ones also exert, in their turn, a strong political influence upon population. The efficiency of this influence is determined by the skilled use of various social-psychological mechanisms, such as: change, partnership, antiimage, political confidence, past history, incitement, discipline,

competency, personal example, opponent skill, speech, future image, etc. The question of the formation of the image of the deputy as a model of personality in the future under the conditions of market economy and parliamentarian democracy is also considered.

Обща и социална психология

НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ: ГРУПОВОСПЕЦИФИЧНИ ИЛИ ОБЩИ СТЕРЕОТИПИ

**КНУД ЛАРСЕН, КАРОЛИН КЛИФЪР, ДЖОРДЖИ ЧЕПЕЛИ, КРУМ КРУМОВ,
ЗЛАТКА РУСИНОВА, ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА, НАДЕЖДА КАШЛАКЕВА, ДЕСИ-
СЛАВА ГЕОРГИЕВА**

Напоследък проблемът за произхода на национализма и националната идентичност привлича интереса на редица учени. Въпреки че национализмът се отнася до лоялността към нацията и в някои крайни случаи към етноцентризма, националната идентичност може да се разглежда като убеждение или базиран на атитюдите феномен. Накратко, националната идентичност се изгражда от убежденията, стереотипите и атитюдите, характеризирани се от чувство за национално съзнание. Е. Хаас (1986) твърди, че национализмът е смес от политическа или териториална лоялност, изразявана чрез чувството за връзка, но също така и основаваща се на религията и езика. По този начин национализмът е основен интегриращ фактор, който надхвърля международните идеологии. Значението на националната идентичност проличава от последните събития в Източна Европа. След като ледът започна да се пука, незабавно се забелязва връщане към националната, етическата или всъщност етноцентрична лоялност.

Следвателно националната идентичност е начинът, по който индивидите гледат на страната си. Откъде произтича нашата идея за това, какво е да си американец (или представител на някаква друга националност)? В този случай се съчетават исторически и съвременни влияния, като следва да се отчита и значението на националните символи. Повишеното ниво на национализма, особено след Гражданската война, доведе до това американският флаг да символизира всичко достойно за любов и уважение. Така националните символи често приемат псевдорелигиозен характер и подсилват емоционалните основания на националната идентичност.

Националната идентичност се формира и от социалните институции като семейството, връстниците, образователната система, църквата и правителството. В процеса на развитие на националната идентичност хората често преувеличават добродетелите на собствената си нация и подценяват постиженията на другите нации. Тази вяра в превъзходството на вътрешногрупово-то (нацията) е същностна черта на етноцентризма.

К. Хейджис (1960) твърди, че национализмът може да се определи като „патриотична идея, съпроводена от съзнание за националност“ (с. 2). С други думи, ние не бихме наблюдавали национализма, освен ако хората не

притежаваха и съзнание, което се базира на общи стереотипи, т. е. национална идентичност. Съществуват някои доказателства (Хийт, 1985), че ксенофобията се разпространява все повече в Америка. След като има очевидна полза от разделянето на вътрешни и външни групи, това означава, че националната идентичност има своите основания в процесите на груповата категоризация. Вътрешната група се формира, когато хората осъзнават, че притежават общи неща (Форес, 1985). Така обществото е възникнало чрез еволюцията на лоялността към племето към лоялност към все по-големи национални групи (Шафър, 1977).

Настоящата статия третира два въпроса. Първият се отнася до компонентите на националната идентичност, а вторият — до това, има ли някакъв общ модел, или отговорите са строго индивидуални. Ако съществува обща национална идентичност, може да се очаква отговорите да бъдат кълстериизирани около няколко централни дименсии. Така също ако за обществото е характерна обща национална идентичност, може да се очаква консистентност в отговорите при различни социални групи.

ПЪРВА ФАЗА. АМЕРИКАНСКИ ИЗВАДКИ

Методика

Респонденти. Изследвани бяха общо 2077 американски и чуждестранни студенти, както и представители на други групи в САЩ, от които 812 мъже и 1265 жени. Средната възраст на изследваните лица е 25,10 г. Чуждестранните студенти са от Япония, Тайван, Дания, Холандия, Корея и Австралия (общо N = 217, средна възраст — 23,59 г.). Американските групи включват: американски студенти (N=533, средна възраст 20,54); студенти от девически и мъжки колежи (N=148, средна възраст — 19,60); съграждани (N=353, средна възраст — 21,13); религиозни групи (N=171, средна възраст — 34,01); извадка от военни (N=133, средна възраст — 27,24), затворници (N=73, средна възраст — 25,5); републиканци (N=97, средна възраст — 36,48) и ученици от горен гимназиален курс (N=142, средна възраст — 16,12). Инструментариум. Изследваните лица трябващо да ранжират трите думи, които според тях най-добре описват американския национален характер („Посочете трите думи, които мислите, че най-добре описват това, да бъдеш американец“).

Анализ на резултатите

Изследваните лица посочиха 6081 думи, характеризиращи американската национална идентичност, които бяха подложени на контент-анализ. В табл. 1 са представени резултатите за категориите, характеризиращи националната идентичност, отговорите в проценти, общият процент и ранговото място, сумирани за деветте групи.

Контент-анализът разкри десет основни категории. *Свободата* като категория се обобщава в думи като свободен, избор, свобода, кариера, разнообразие, свободни избори. Тя се разглежда като доминиращ компонент в националната идентичност. *Социалното развитие* се отнася до постиженията на американското общество и се базира на компоненти като възможности, инновации, изобилие, работлив, продуктивен, напреднал, образование, надежда, упоритост, просперитет, професионална етика, постижение, капитализъм, комфорт, развитие, частна инициатива. Третият компонент: *политизъм, ражеските ценности*, се обобщава от думи като демокрация, конституция, ра-

Таблица 1
Контент-анализ: проценти и ранг на компонентите на националната идентичност на американски и чуждестранни студенти и други американски групи

Грути компоненти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10*
Свобода	14,00 (2)	26,30 (1)	24,75 (1)	21,50 (1)	34,97 (1)	27,60 (1)	26,83 (1)	31,34 (1)	28,08 (1)	235,87
Социално развитие	13,70 (3,5)	16,27 (2)	14,22 (3)	14,62 (3)	12,44 (5)	9,38 (5)	12,20 (2)	18,28 (2)	10,96 (3)	122,07
Политически ценности	4,00 (9,5)	12,12 (3)	14,36 (2)	13,49 (2)	18,65 (2)	11,20 (4)	10,24 (3)	10,82 (3,5)	6,62 (3,5)	101,50
Етноцентризъм	5,70 (7)	6,25 (7)	11,03 (7)	6,53 (7)	2,85 (8)	15,36 (2)	9,27 (5)	10,82 (3,5)	8,68 (4)	76,49
Материализъм	13,70 (3,5)	9,26 (4)	8,82 (5)	11,31 (4)	1,30 (10,5)	7,03 (6)	8,78 (6)	3,36 (10)	6,62 (6,5)	70,18
Агрогантност	8,30 (5)	6,48 (6)	6,86 (6)	7,40 (6)	4,66 (6)	11,46 (3)	9,76 (4)	4,85 (7)	7,76 (5)	67,53
Други	4,00 (9,5)	7,87 (5)	2,21 (10)	8,61 (5)	8,07 (5)	3,13 (9)	3,89 (10)	4,12 (8)	13,24 (2)	55,14
Положителни характеристики	22,30 (1)	2,26 (11)	2,45 (5)	2,35 (11)	1,81 (9)	2,34 (10)	7,32 (7)	3,73 (9)	5,94 (8,5)	50,50
Независим	4,90 (8)	5,50 (8)	4,41 (7)	6,18 (8)	3,98 (7)	3,94 (8)	5,37 (8)	5,22 (6)	5,94 (8,5)	45,35
Семейни ценности	0,00 (11)	3,84 (9,5)	4,17 (8)	4,79 (9)	10,36 (4)	7,03 (7)	3,90 (9)	6,34 (5)	3,88 (10)	44,31
Ограничителни характеристики	6,60 (6)	3,84 (9,5)	1,72 (11)	3,22 (10)	1,30 (10,5)	1,56 (11)	2,44 (11)	1,12 (11)	2,28 (11)	24,08

Легенда: 1 — чуждестранни студенти; 2 — американски студенти; 3 — ученици от девическа и мъжки колежи, 4 — съ-граждане, 5 — религиозно-консервативни; 6 — военни; 7 — криминални престъпници; 8 — републикани; 9 — ученици от горен курс на средните училища; 10 — общо.

венство, справедливост, либерален, права, единство, законност, гласуване, честен и участие. Тези думи се отнасят до възприеманите политически устои на обществото. *Етноцентризът* се описва от изследваните лица като нетolerантност и включва думи като сила, вярност, патриотичен, мощн, лоялност, дълг, знаме, чест, почтеност, шовинизъм. Към *материализма* се отнасят по-хедонистични компоненти на американската култура, които се описват чрез: лакомия, удоволствие, разнообразие, бейзбол, „Шевролет“, пари, ябълков пай, акции и забавления. *Арогантността* е до известна степен свързана с етноцентризма, но се изразява по-конкретно с думи, изразявачи превъзходство, като: горд, гордост, безнадежден, доминиращ, шумен, Рамбо и груб. *Позитивните характерови черти* са представени от позитивни коментари като: честен, открит, уникален, гъвкав, безгрижен, приятелски настроен и търпелив. Американското минало на супров индивидуализъм е представено чрез компонента *независим*, който е представен от думи като: независимост, индивидуалист и самоконтрол. *Семейните ценности* като: щастие, здраве, общност, отговорен, любов, религия, обезпечаващ, морален, почтеност, представляват отделен компонент. И накрая, относително малко отговори отразяват *негативни характерови черти*, които включват мързелив, некомпетентен, egoист, егоцентрик и импулсивен.

По този начин чрез една проективна техника, аналогична на довършването на изречения, можем да наблюдаваме десет основни компонента на американската национална идентичност.

Един от основните резултати е консистентността, с която отговорите попадат в тези категории. Думите или идеите, които не попадат в категориите, са само 2,21% за студентите в девически и мъжки колежи и 13,24% за учениците от горен гимназиален курс. Следователно почти всички отговори попадат в една от десетте категории на националната идентичност.

Втори интересен резултат е съзпадението на начина, по който чуждестранните студенти възприемат американския характер и този на самите американци. Единствената относителна разлика е по-големият процент на положителни характерови черти и поставянето на свободата на второ място. Фактът, че чуждестранните студенти възприемат американския национален характер по начина, по който го възприемат американците, говори за валидността на тези дименсии в американската култура. Дори чужденци след относително кратък престой (ако са студенти) ясно разграничават фундаменталните ценности на американския национален характер.

Забелязва се голямо съответствие на ранговете на процентите за десетте компонента на идентичността при всички групи независимо от очебийните социални различия. Би могло да се предполага, че религиозните групи и осъдените за тежки криминални престъпления нямат много общи неща. Но ние откриваме голямо съответствие между тях, аналогично на групите от чуждестранни и американски студенти, съграждани (по-възрастни) и гимназисти. Това доказва съществуването на обща национална идентичност, която не се влияе от социално-политическите различия.

В табл. 1 са представени общите проценти за групите и съответният ранг на компонентите на идентичността. Думите, свързани с компонента *свобода* съставляват доминиращата категория за всички американски групи. Процентите варират от 21,5% за групите съграждани до 34,97% за религиозните групи. Тук и историческите фактори (като войната за национална независимост) и стереотипите от средствата за масова комуникация засилват

този доминиращ компонент. Америка е също така земята на възможностите и социалното благодеенствие, което се обобщава в компонентите на *социалното развитие* (ранг — 9,38—16,27%), като например *политическите ценности* (ранг — 6,62—18,65%) се отнасят до законността и конституционните устои на държавното ръководство. Това съставлява третият най-често споменаван компонент. Етноцентричните идеи (ранг — 2,28—15,36%) се отнасят до материалните аспекти на културата, включително предмети като „Шевролет“, бейзболна топка, ябълков пай — неща, които допринасят за по-високия стандарт на живота. Това, което е интересно в резултатите е, че чуждестранните студенти възприемат като много по-високо нивото на материализъм в американското общество, отколкото самите американци.

Шестият компонент характеризира *арогантността* като черта на поведението (ранг — 4,66, 11,46%) и често се отнася до властта и безразличието към другите. *Положителните характеристики черти* са следващият компонент (ранг — 1,81, 7,32%). Тук чуждестранните студенти отново изтъкват повече положителни неща за американския характер (22,30%), отколкото самите американци. Американската история на суров индивидуализъм се обобщава в компонента независим (ранг — 3,89, 5,94%). *Семейните ценности* (ранг — 3,84, 7,03%) получават десети ранг и не е странно, че *негативните характеристики черти* (ранг — 1,12, 3,84%) са ранжирани на последно място от компонентите на идентичността. Тук чуждестранните студенти дават най-много негативни лични оценки. Фактически положителните и отрицателните характеристики черти на чуждестранните студенти съставляват повече от 1/4 от общия брой на отговорите им. Това предполага, че личните срещи с американци влияят най-силно върху техните впечатления за американския национален характер. Вероятно националната идентичност се възприема в по-личен план от някои култури.

ВТОРА ФАЗА: УНГАРСКИ ИЗВАДКИ

Националната идентичност е играла и продължава да играе значителна роля в процесите на промяна в източноевропейските общества. Първите свободни избори в Унгария се проведоха на 25 март и 4 април 1990 г. — време на повишен интерес към националната идентичност. Сравнителната извадка, с която работихме, беше получена в периода между двата тура на изборите.

Методика

Респонденти. Общо бяха изследвани 155 студенти по социални науки от Университета „Атила Джозеф“ и университета на Будапеща. Средната възраст е 21,59 г., а 45 са мъже и 110 жени.

Инструментариум. Респондентите отново трябваше да ранжират три думи, които те смятат, че най-добре описват унгарския характер.

Анализ на резултатите

Контент-анализът показва шест компонента на идентичността, както се вижда в табл. 2.

Наблюдават се някои прилики, но и драстични разлики в резултатите, получени от унгарските респонденти и тези на американските извадки. Прилики могат да се намерят в припокриването на категориите като положител-

ни и отрицателни характерови черти, етноцентризъм и материализъм. Но в унгарския национален характер има и много компоненти, които разкриват уникалното унгарско наследство, както и преживяното по време на сталинската диктатура.

Таблица 2

Контент-анализ, проценти на компонентите на националната идентичност на унгарски студенти

	Процент	Ранг
Отрицателни характеристики	49	1
Положителни характеристики	33	2
Етноцентризъм (положителни национални чувства)	9	3
Материализъм	5	4
Отрицателни национални чувства	3	5
Иронични отговори	2	6

Доминират *отрицателните характерови черти*, като това са почти половината от всички отговори. Това подсказва съществуването на един все-проникващ пессимизъм, който е подкрепен и от отговорите, отразяващи отрицателни национални чувства. Негативните характерови черти могат да се диференцират на *когнитивни*, т. е. чакане на чудото, изпадане в крайности; *афективни*, т. е. против, безразличен, пессимист, чувство за малоценност и *поведенчески*, т. е. хранещ се прекалено много, пиещ прекалено много, безотговорност, фрустрация, агресия, нетolerантност и мързел.

По подобен начин *положителните характерови черти могат също да се диференцират на когнитивни*, т. е. интелигентен, умен, с добро чувство за хумор, творчески, умел; *афективни*, т. е. приятелски настроен, горд, спокойен, с надежда, обичащ семейството и *поведенчески*, т. е. гостоприемен, упорит, добър работник.

За разлика от американските извадки огромното мнозинство от отговорите на унгарската извадка се фокусират върху индивида и неговата личност. И докато такива отговори се срещат и в американската извадка, то там има и многобройни социо-политически компоненти, свързани със свободата, социалното развитие и политическите ценности. Въпреки че нямаме данни от предишни години, все пак може да се мисли, че пессимизът е функция на отчаянието на унгарската нация и загубата на национален суверенитет и стагнацията, която Унгария е преживяла при сталинския режим.

Етноцентричният компонент (положителни национални чувства) се отразява от идеи като любовта към родната земя, национална гордост от националната история. Тези идеи наистина отразяват положителните атрибути на национализма, противопоставен на шовинизма, който е очевиден в американските отговори за етноцентризма (нетolerантен, мощн, дълг, национално знаме и т. н.) и арогантността (горд, гордост, груб, доминиращ, шумен, Рамбо и т. н.). Дори *негативното национално чувство* не отразява арогантност, а се отнася до националното нещастие и зла съдба.

Отговорите, засягащи *материализма*, са сходни с тези на американската извадка и отразяват желание за притежаване на материални ценности и лю-

бов към парите. И накрая, ироничните отговори се отнасят до екзистенциалните дилеми за смъртта, раждането и живота. Унгарското общество е особено чувствително към тези широки философски въпроси, засягащи смисъла на живота.

Сред унгарските респонденти се наблюдават липса на политически, социални и икономически ценности и доминиране на психоповеденческите черти. Това се дължи на доминиращия модел на унгарска (и източноевропейска) национална идеология, която поставя ударението върху моралните, психологическите и културните компоненти на националната привързаност. Причината за това може да се открие в характеристиките на развитието на тези национални идеологии. При специфични исторически обстоятелства (липсата на независима държава, липса на пълната гама от класи в обществото, постоянно чувство за несигурност) източноевропейските национални идеологии (следвайки германския модел) бяха принудени да търсят „гъвкави“ критерии за национална идентификация като майчия език, придръжане към културните норми и ценности, национален характер, национална литература, национален фолклор.

Но каква е причината за честотата на отрицателните отговори? Теориите за национализма, подчертаващи етноцентричните корени на националната привързаност, приемат, че членовете на всяка нация са горди от тяхната принадлежност към нацията и като цяло поддържат един балансиран положителен модел на национална идентичност. Емпиричните изследвания, проведени през 70-те и 80-те години в Унгария, показват, че тази обща тенденция е функция на образователното ниво (Чепели, 1989). Завършващите основни и професионални училища (които съставляват мнозинството на унгарската популация) са склонни да изразяват своята национална идентичност чрез положителни афективни термини. Но випускниците на средни училища и особено колежани и университетски студенти са по-критични към своята национална група и като резултат от тази двусмисленост теглото на негативните афективни елементи на националните атитюди се увеличила. Друг фактор е възрастта. По-младите поколения не са били подложени на култивиране на открит национализъм и като цяло са по-критични към своята нация. Възобновяването на национализма в Унгария през последните години не може да скрие факта, че сред членовете на младите и образовани групи появата на безkritична, етноцентрична национална идентификация е малко вероятна. Нашата унгарска извадка от респонденти беше съставена от млади и образовани хора.

Резултатите от изборите през 1990 г. явно показват, че либералните и антинационалистични партии (младите демократи и Алианса на свободните демократи) спечелиха най-много гласове сред младите и образовани хора. Небалансираността, самокритиката, липсата на самоувереност в националните автостереотипи означава желание за размисъл и готовност за приемане на ролята на член на външната национална група, което в крайна сметка може да бъде единственият гарант за взаимно разбиране, общуване и непредубедено възприемане на унгарците и другите източноевропейски нации.

ТРЕТА ФАЗА: БЪЛГАРСКА ИЗВАДКА

През ноември 1989 г. в България падна режимът на Тодор Живков и започнаха разцеплението на комунистическата партия, преговорите с опозицията и свободните избори, в които социалистическата партия спечели мнозинство.

зинство. Както в другите източноевропейски страни, националната и етническа идентичност е от изключителна важност в процесите на преход. Преди промяната всемогъщата партия определяше идентичността обикновено в ритуализирана форма. Сега българите трябва сами да определят природата на своята национална идентичност.

Методика

Респонденти. Бяха изследвани 128 български студенти в Софийския университет със същия инструментариум. От тях 39 мъже и 89 жени на средна възраст 22,52 години.

Анализ на резултатите

Табл. 3 обобщава резултатите от контент-анализа, както и процентите на отговорите за компонентите на националната идентичност.

Отново се забелязва припокриване с американските и унгарските извадки, както и някои специфично български характеристики. *Положителните характерови черти* (гостоприемство, хумор, сърдечност, весел и прав)

Таблица 3
Контент-анализ, проценти на компонентите на националната идентичност за българските студенти

	Процент	Ранг
Положителни характерови черти	24,23	1
Отрицателни характерови черти	20,55	2
Културни ценности	11,96	3
Трудолюбие	8,59	4
Социално развитие	6,44	5
Фатализъм	6,13	6
Политически ценности	5,21	7
Етноцентризъм (патриотизъм)	3,68	8
Арогантност (гордост)	3,37	9
Семейни ценности	3,06	10
Свобода	1,84	11
Независимост	1,53	12,5
Материализъм	1,53	12,5
Демокрация	0,31	14

съставляват почти 1/5 от всички отговори при около 33 % за унгарската извадка. (За американските извадки процентите са от 1,89 до 7,32%). *Отрицателните характерови черти* (подъл, наивен, тесногръд, овчедущен) са 20,55 % при 45,0 % при унгарските респонденти и ранг от 1,12 % до 3,84 % за американските извадки. Както при унгарската извадка, голяма част от българската национална идентичност се фокусира върху личностни компоненти, докато американските извадки посочват по-често социо-политически измерения. Може би личностно базираната национална идентичност се е появила като отговор на държавната и масово-базираната идентичност, която се е насаждала от предишните сталинистки режими.

Категорията на *културните ценности* включва думи като беден, необразован, християнство, национални герои и исторически места. Компо-

нентите *трудолюбие и социално развитие* (борба, труд, жизненост, надежда за по-добър живот), взети заедно, съставляват 15,03% от всички отговори. Това е интересен резултат от гледна точка на ниската производителност на българската индустрия, но и е голям потенциал от готовност за труд в името на развитието на България.

Обратната страна на медала е представена от компонента *фатализъм* (несигурност, неориентираност, депресиран, уморен, въздействащ, роб). Това предполага съществуването на заучена безпомощност (Селигмън, 1975), тъй като поне една част от българите не виждат съответствие между поведение и резултати. Фатализмът е логичен резултат от тоталитарното общество. *Политическите ценности* са представени от думи като нихилист, консервативен, интернационализъм, гражданин, политика и държава. Патриотичните отговори представляват 3,68%, както и *семейните ценности* (духовност, здраве, честност, любов); докато *свободата и материализъм* (пари), *независимостта и демокрацията* представляват много малък процент от всички отговори.

ЧЕТВЪРТА ФАЗА: ГРЪЦКА ИЗВАДКА

За да се види до каква степен тази проективна техника може да се приложи към различни национални групи, изследването беше проведено и с една малка група гръцки студенти, учещи в Софийския университет. Отново може да се види кое е специфично за националната идентичност и кое е универсално.

Методика

Респонденти. В изследването участваха 24 гръцки студенти, от които 7 мъже и 17 жени на средна възраст 21,63 години.

Анализ на резултатите

Както при предишните две източноевропейски извадки, и гръцката национална идентичност е изместена към личностно-базираните компоненти. *Положителните характерови черти* (умен, искрен, щастлив и с чувство за

Таблица 4

Контент-анализ, проценти на компонентите на националната идентичност на гръцки студенти

	Процент	Ранг
Положителни характерови черти	20.00	1
Отрицателни характерови черти	16.67	2
Гостоприемство	11.63	3,5
Трудолюбие	11.63	3,5
Демокрация	10.00	5
Свобода	8.33	6
Етноцентризъм (патриотизъм)	5.00	8.25
Политически ценности	5.00	8.25
Аrogантност (гордост)	5.00	8.25
Други	5.00	8.25
Културни ценности	3.33	11
Материализъм	1.67	12

хумор) и *отрицателните характерови черти* (хитър, шумен, egoист, неспособен) заедно съставляват около 36,67% от отговорите. Ако прибавим *гостоприемството* към положителните характерови черти (както направихме това за българската извадка), положителните черти ще представляват 31,63% (близък процент с този в унгарската извадка) и личностно-базираните черти ще отразяват 48,30% от всички отговори.

Както при българската извадка, *трудолюбието* представлява доста скромен процент от отговорите, както *демокрацията и свободата*. Тъй като респондентите от всички национални извадки посочват все пак демокрацията и свободата, те се доближават най-много до това, което се счита за универсални ценности на националната идентичност. Другите компоненти, които са сходни, включват *етноцентризма* (патриотизма); *политическите ценности*, *арогантността* (гордост) и *культурните ценности*. Последните са сходни с резултатите от гръцката извадка, която посочва думи като култура, интелигентност, самопознание, слънце—море и герои.

О Б О В І Щ Е Н И Е

Това широкомащабно изследване беше проведено с една пръста проективна техника, която изискваше от респондентите да отбележат три компонента на националната идентичност. Резултатите за американските извадки показват забележително съответствие между разнообразните социални групи, което доказва съществуването на обща национална идентичност. Нещо повече, чуждестранните студенти, живеещи в САЩ, имат много сходно становище за американския национален характер, което придава валидност на компонентите на идентичността. В сравнение с другите извадки, американската национална идентичност е насочена „навън“ и се основава предимно на социо-политически ценности и норми. Те очевидно се интернализират чрез обучението и процесите на социализация. И обратно, чуждестранните студенти, живеещи в САЩ, унгарската, българската и гръцката извадка дават повече отговори, свързани с личностните и индивидуално-базираните компоненти.

Резултатите показват някои национално специфични измерения. Резултатите от унгарската извадка отразяват една дълбоко пессимистична картина. В България е възможно анализирането на фаталистичния компонент. Гърците разглеждат гостоприемството като първостепенен компонент на идентичността. Трудолюбието също се споменава сравнително често от гръцката и българската извадка.

Тези резултати дават възможност за определянето на ценостите свобода и демокрация като универсални. Други фактори на идентичността са свързани със социалното и политическото развитие. Едно предизвикателство за включените в изследването източноевропейски страни е развитието на национална идентичност като „външни“ социални и политически феномени, т. е. мобилизиране на социалните ценности като база за единство и социален прогрес. Компонентите, посочени от американските извадки, освен че предполагат такава основа за единство, вероятно отразяват и известен конформизъм. И така, доста куриозно, свободата и демокрацията, посочени от американските извадки, вместо обективна социална реалност могат да бъдат по-скоро състояние на духа.

ЛИТЕРАТУРА

Csepeli, G. (1980). National Identity. Amsterdam: Peter Lang, Forbes, H. D. (1985). Nationalism, ethnocentrism and personality. Chicago: The University of Chicago Press. Haas, E. R. (1986). What is nationalism and why should we study it? Internations Organization, 40, 707—744. Hages, G. (1960). Nationalism: A religion. New York: McMillan Co. Seligman, M. E. P. (1975). Helplessness. San Francisco: W. H. Freeman. Shafeer, B. (1972). Faces of nationalism, New York: Harcourt and Brace Jovanovich, Inc.

NATIONAL IDENTITY: GROUP-SPECIFIC OR GENERAL STEREOTYPES

K. Larsen, K. Klifler, D. Chepeli, K. Krumov, Zl. Russinova,
L. Andreeva, N. Kashlakova, D. Georgieva

In a pioneering study on national identity 2027 respondents representing nine distinct domestic groups and foreign students responded to the survey question list. Results show consistency in the placement of responses into ten major identity components (with "other" responses accounting for only from 2. 21—13. 24×6). A concordance is also apparent between foreign students and domestic groups perception of U. S. national identity. This adds a dimension of face validity to the content analysis. Finally, a remarkable concordance is observed in the rankings of the ten identity components across all participating groups. This would suggest a common national identity which transcends socio-political differences. Further, investigations of Hungarian (N=155), Bulgarian (N=128), and Greek (N=24) student samples yielded both unique national identity components, and some concordance suggesting the presence of universal values.

ИЗМЕНЧИВОСТ И СТАБИЛНОСТ НА ЦЕННОСТНАТА СИСТЕМА В СРЕДНА ВЪЗРАСТ

КРАСИМИРА БАЙЧИНСКА

Настоящото теоретично изследване има за цел да даде отговор на два въпроса: какво представлява цеността и какви са основните механизми на нейното изменение и стабилност в средна възраст. Поради ограничения обем на изложението, решението на посочените два въпроса се излагат в конструктивна маниера, полемиката със съществуващите вече решения има имплицитен характер.

Интерпретацията на ценостите като идеали или идеални стандарти, задаващи най-абстрактното ниво на мировъзренческата система, се утвърждава в психологията от М. Рокич (21, 22). По-критично настроеният читател може да запита — идеал или идеален стандарт на какво е цеността? Общ отговор Рокич не предлага. Вместо това той говори за два типа ценности: терминални и инструментални.

Терминалните ценности представляват идеални стандарти или крайни цели на съществуването (end-states-of existence). В тази категория той включва такива ценности като: свобода, равенство, здраве, материално благополучие и т. н.

Инструменталните ценности от своя страна са идеални стандарти за начините на поведение като например проява на смелост, решителност, независимост и т. н.

Отговорът на всеки теоретичен въпрос, включително на въпроса за това какво представлява ценността, безспорно зависи от общата концептуална рамка на изследователя. Ето защо изменението на тази концептуална рамка може да бъде продуктивно, т.е. да доведе до нов отговор и решение на стари проблеми.

В настоящото изследване обща концептуална рамка се задава от диалектичната психология на средната възраст, разработвана от автора (1). Предмет на тази психология е функционирането и развитието на *относително автономната личност чрез и в индивидуалната жизнедейност*. Средната възраст обхваща възрастовия интервал от 18 до 60 години.

Индивидуалната жизнедейност се разглежда като съвкупност от жизнени процеси — когнитивни, рефлексивни, проектировъчни и т. н. От гледна точка на предложената от автора онтологична картина на индивидуалната жизнедейност и нейния субект ценностите представляват структурни образования, които се формират в резултат на овладяването и последващото функциониране на проектировъчните процеси.

От гледна точка на психологията на средната възраст най-абстрактното определение на ценностите може да бъде следното: *Ценностите са проекти или идеални стандарти за качеството на жизнедейност или за качеството на личността като субект на жизнедейност*. Това определение е пределно абстрактно по отношение на формата на жизнедейност (обществена или индивидуална). Но именно поради своята абстрактност то е пригодно да служи като изходна точка на псевдогенетичния метод на възхождане от абстрактното към конкретното, с помощта на който трябва да бъде разкрита спецификата на функциониране на ценностите в обществената или индивидуална жизнедейност (13).

Предложеното определение хвърля мост върху две категории ценност и качество, чиято близост е осъзната преди всичко във философията и художествената литература (8, 20). Качеството представлява интегрална характеристика на предмета (в традиционната философия) или на жизнедейността (в марксистката философия). От тази гледна точка ценностите имат системен характер. Качеството на жизнедейност се определя не от отделната ценност, а от съвкупността от ценности или от ценостната система като цяло.

ЦЕННОСТ И ЦЕЛ

Определението на ценността като идеален стандарт за качеството на жизнедейност позволява да се види общото и различното между понятията „цел“ и „ценност“. Общото между тези две понятия е, че те представляват идеални проекти на жизнедейност. Целта обаче представлява идеален проект на *резултата на жизнедейност* (краяна цел) или на *начина на жизнедейност* (междинна цел) (2). Ценността представлява идеален проект или стандарт за *качеството на резултата на жизнедейност* или за *качеството на начина на жизнедейност*. С други думи, и целта, и цеността са аспекти на резултата или начина на жизнедейност. Целта обаче определя *съдържанието на резултата или начина на жизнедейност*, а цеността — неговите *качествени аспекти*.

Още едно различие между ценностите и целите трябва да бъде изтъкнато. За разлика от целите, ценностите не могат да бъдат локализирани по „стрелата“ на времето. Както това бе показано другаде, в зависимост от времевия интервал, в който целта е локализирана, можем да говорим за дълговременни и кратковременни цели (3).

Отношението на ценностите към времето е по-различно. Ценността има странен времеви маркер — нейната реализация не може да бъде свързана с определен времеви интервал, а единствено с „отвореното настояще“ (open present) (2). Характерна особеност на отвореното настояще е неговият цикличен характер, тя трябва да се извършила както сега, така и занапред. С други думи, основният дейностен процес, свързан с целта, е процесът на реализиране, а основният процес, свързан с ценността — процесът на нейното възпроизводство.

ПОЛИСИСТЕМЕН МОДЕЛ НА ЦЕННОСТНАТА СИСТЕМА

Предложената интерпретация на ценностите води до разширяване на традиционния проблем за ценностите. Работата е в това, че самата индивидуална жизнедейност в диалектичната психология на средната възраст се разглежда на 3 равнища: 1) на макроравнище — като съвкупност от различни жизнени процеси, 2) на мезоравнище като съвкупност от жизнени сфери — професионална, семейна, комуникативна и т. н. Всяка жизнена сфера представлява съвкупност от жизнени процеси, организирани около няколко основни жизнени функции, 3) на микrorавнище като конкретна предметна жизнедейност, разгръщаща се „сега и тук“ (1). От тази гледна точка ценностите могат да бъдат разглеждани като идеални стандарти за качеството на: 1) жизнедейността като цяло, 2) отделните жизнени сфери и 3) конкретната жизнена дейност.

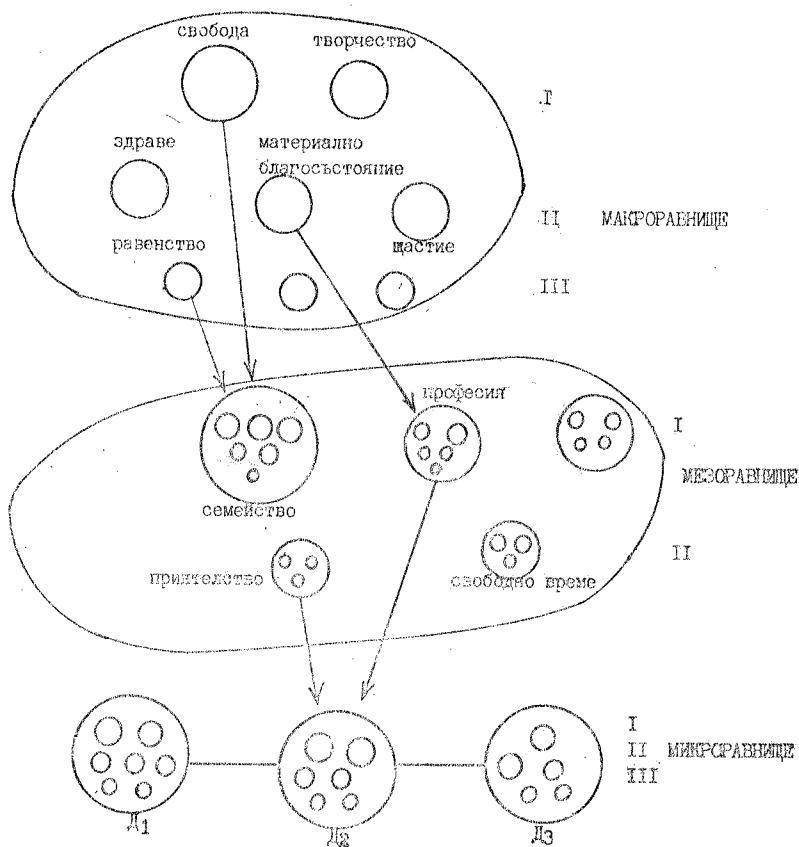
Традиционното изучаване на ценностите, започнато от Рокич, се отнася до макроравнище на жизнедейност. Ценностните аспекти на микrorавнище на жизнедейност също са сравнително добре изучени (14). Имам предвид изследванията в руслото на т. н. модел на очакваната ценност и особено перспективата за неговото развитие в рамките на дейностния подход (12). Това, което засега е слабо разработено, е изследването на ценностите на различните жизнени сфери, т. е. изследването на мезоравнище на ценностите. Съществуващите изследвания в тази област в американската и в европейска литература се тематизират не като изследване на ценностите, а като изследване на качеството на живота. Както обаче в това може да се убеди всеки читател, по смисъл тези изследвания в голяма степен съвпадат с изследванията на съотносителната значимост на различните жизнени сфери — семейна, професионална, общественополезна дейност и т. н. (виж например 15).

Изследванията на съотносителната ценност на различните жизнени сфери или мезоценностното равнище на жизнедейност е от особен интерес за психологията на средната възраст, тъй като това съотношение и неговото изменение представлява съществена характеристика на структурата на жизнедейността на зрелия човек. Изучаването на системния характер на тези ценности, техните йерархични съотношения, очевидно може да бъде извършено по аналогия с изучаването на ценностите на макроравнището на жизнедейност. Ще отбележа също, че изучаването на ценностите на всяка жизнена сфера поотделно също е възможно. То изисква оценяване на йерар-

хичните отношения, съществуващи между различните идеални стандарти за нейното качество.

И така, ценостната система на мезоравнище представлява съвкупност от подредени по степен на важност елементи. Основен елемент на мезоценостната система е обособената жизнена сфера. Това, което е особено важно, е, че самата жизнена сфера от своя страна също включва съвкупност от ценности, задаващи нейното специфично качество.

Резюмирайки можем да кажем. Ценостната система има полисистемен характер, т. е. представлява съвкупност от системи, вложени една в друга.

Схематично изображение на полисистемния модел на ценостната система. Елемент на мезоравнище е отделната жизнена сфера. Структурата на ценностите в рамките на всяко равнище има хоризонтално-вертикален характер. Ценостната регулация на микроравнище има динамичен характер

На макроравнище ценостната система включва идеални стандарти за крайните цели на жизнедейност, на мезоравнище—идеални стандарти за структурата на жизнедейност (т. е. за съотносителната значимост на различните жизнени сфери) и за идеалните стандарти за качеството на всяка жизнена сфера

поотделно. На микроравнище ценностната система включва стандарти за качеството на конкретната жизнедейност, разгръщаща се „сега и тук“.

В диалектичната психология на средната възраст изучаването на ценностите не може да се ограничи до традиционното изучаване на структурата на ценностите на кое да е равнище. Основният проблем трябва да бъде не проблемът за структурата, а за процесите на функционирането и изменението на ценностната система.

ЦЕННОСТНА УСТОЙЧИВОСТ И ЦЕННОСТНО ИЗМЕНЕНИЕ

Проблемът за изменението на ценностите, по-конкретно проблемът за изменение на мястото на ценностите в структурата на ценностната система, бе поставен още от М. Рокич. Теорията на Рокич за изменение на ценностната система представлява опит за конкретизация на когнитивните теории за баланса, които постулират наличието на мотивация за съгласуваност. За разлика обаче от другите теории на баланса според Рокич когнитивната съгласуваност трябва да бъде достигната преди всичко с цел да се съхрани се-беуважението (22, с. 164). Основната хипотеза на Рокич е: осъзнаването на несъгласуваността между различните елементи на мировъзренческата система води до устойчив дисонансен ефект, който се редуцира чрез реорганизация на системата, по-конкретно чрез реорганизация на ценностната йерархия. За проверка на тази хипотеза Рокич предлага нова експериментална парадигма. Личността се „подлага“ на влиянието на информация за състоянието на несъгласуваност, което все още не е осъзнато, но вече съществува в неговата мировъзренческа система. Новата експериментална парадигма става известна под името себеконфронтращ експеримент (*self-confrontative experiment*). Остроумните себе-конфронтращи експерименти на Рокич безусловно моделират един от механизмите на изменение на ценностната система — нейната структурна реорганизация.

Според автора на тази статия откритият от Рокич механизъм на изменение на ценностната йерархия едва ли има всеобщ характер. Както самите експерименти, така и всекидневният опит свидетелстват, че изменението на мястото на определена ценност в ценностната йерархия настъпва далеч не винаги и не веднага. С други думи, идеалните стандарти често имат удивително устойчив характер. Много са примерите, които могат да бъдат приведени (6, 7, 11, 17).

Следователно основния въпрос, който възниква, е: какви са психичните механизми, обезпечаващи устойчивостта на ценностите тогава, когато е налице специфичен когнитивен дисонанс — дисонанс, породен от несъвпадението на идеалния стандарт на жизнедейност с резултатите от неговата реализация.

По-горе вече бе изказано съмнение в това, че редуцирането на когнитивния дисонанс чрез изменение на мястото на ценността в ценностната йерархия представлява универсален психичен механизъм. Основната теоретична хипотеза на автора е, че този дисонанс може да бъде „редуциран“ с помощта на различни психични механизми в зависимост от степента на неговата сила и продължителност. Тази хипотеза наложи да се „излезе“ извън рамките на теориите на баланса и да се търси друг теоретичен контекст, който да предложи понятия и идеи, които могат да бъдат използвани като „евристики“ в разработването на предложената хипотеза.

Като подходящ теоретичен контекст бе избрана психологията на стреса. Какви бяха основанията на подобно теоретично движение?

Теориите за стреса и теориите за баланс, към които може да бъде причислена и теорията на Рокич, в известен смисъл са противоположни. Имам предвид следното:

1. Теорията на баланса защитава идеята, че съгласуваността е нормално или желано състояние на мировозреческата система. Оттук и интересът ѝ към механизмите на редукция на възникващите несъгласуваности в мировъзреческата система и многобройните нейни подсистеми.

Теориите за стреса още с тяхното основополагане тръгват от идеята, че несъгласуваността между изискванията на организма и средата е фундаментален факт на живота. Нещо повече, определена степен на несъгласуваност или определена степен на стрес е необходимо условие за поддържане на адаптационните възможности на организма (10). Превишаването на определена степен на несъгласуваност или появата на дистреса води до разрушаване на адаптивните процеси.

2. Теориите на баланса се интересуват от механизмите на редуциране на несъответствието чрез реорганизиране на когнитивната система, а теориите за стреса — от начините за справяне със несъответствията чрез различни когнитивно-афективни процеси, които функционират на основата на съществуващата когнитивна система.

Независимо от тези различия в имплицитните постулати на двете теории може да се предположи, че те не са взаимоизключващи се, а просто имат различни области на приложимост, тъй като отразяват две различни страни на адаптационния процес — асимилацията и акомодацията (9). Теорията на стреса отразява процесите на асимилация, а теорията на баланса — процесите на акомодация.

Диалектичният подход към стреса според мен изисква синтез на двета подхода. Той трябва да анализира преди всичко разгръщането на процесите на стреса и справянето с него във времето. Ще опитам да конкретизирам идеята за подобен синтез, като изхождам от по-горе несъответствие между ценността като идеален стандарт за качеството на жизнедейност и резултатите от самата жизнедейност.

ЦЕННОСТНО ЗАТРУДНЕНИЕ

Промяната в теоретичния контекст — от теория на баланса към теория на стреса — налага определена промяна и в основните понятия. Понятието „когнитивен дисонанс“ следва да бъде заменено с понятието „ценностно затруднение“. Последното понятие фиксира затрудненията в практическото „въпълъщаване“, „определяване“ или осъществяване на определен личностен стандарт за качеството на жизнедейност. Това понятие идва да замени понятието „когнитивен дисонанс“, като единовременно с това отразява ориентацията на автора към определена експериментална парадигма в изучаването на психичния стрес. Става дума за парадигмата на всекидневните затруднения (daily hassles), предложена от Лазарус и неговите сътрудници (16, 18, 19).

ИЗТОЧНИЦИ НА ЦЕННОСТЕН СТРЕС

Както вече споменах, ценностният стрес се предизвиква не от външен или периферен дразнител, а от наличието на идеалните стандарти за качествен

вото на жизнедейност. Очевидно е обаче, че ценността е само субективен източник на стрес. Обективен източник е самата жизнена ситуация, която препятства реализацията на личностните стандарти за качеството на жизнедейност. От тази гледна точка най-подходящ и адекватен за анализа на ценностния стрес е транзакционалният подход (19).

ЦЕННОСТЕН СТРЕС, ЦЕННОСТЕН ДИСТРЕС И ЦЕННОСТНА КРИЗА

Ценностният стрес следва да бъде разграничен от ценностния дистрес. Критерий за подобно различаване е степента на ценностна затрудненост: при леки и средни степени на ценностна затрудненост можем да говорим за ценностен стрес, а при високи степени на затрудненост — за ценностен дистрес. От гледна точка на продължителността на ценностния стрес във времето съществуват два типа ценностен стрес, респ. дистрес — кратковременен и дълговременен. Степента на продължителност на ценностния стрес зависи от степента на устойчивост на жизнената ситуация. Ако ситуацията, която предизвиква стреса, е неизменна във времето, ценностният стрес придобива дълговременен характер.

Следва специално да отбележим, че ценностното затруднение може да възниква и във връзка с противоречие между самите ценности. Така например две ценности, които обикновено заемат високо място в ценностната иерархия — работата и семейство щастие, често се намират в конфликт, тъй като при определени ситуации реализацията на едната препятства реализацията на другата. С цел да диференцираме този тип затруднения, ще ги означим с друг термин — „ценностен конфликт“. Ще подчертая, че ако на понятието „ценностното затруднение“ логически съответства понятието „ценностен стрес“, то на понятието „ценностен конфликт“ съответства понятието „ценностна криза“.

Ценностната криза може да бъде определена като състояние на дезинтеграция на личността, което настъпва във връзка с осъзнаването на ценностните конфликти. Решаването на ценностната криза най-често е свързано с реорганизацията на ценностната система. Според предложената от автора терминология именно ценностният конфликт, а не ценностното затруднение е основен предмет на анализ в работите на М. Рокич (22).

Вече можем да конкретизираме формулираната по-горе хипотеза: Механизмите за справяне с ценностния стрес зависят от характера му, от силата и степента на неговата продължителност. Справянето с кратковременен или среден по сила ценностен стрес се извършва с помощта на различни когнитивни стратегии, но без изменение в структурата на ценностната система на личността. Справянето с ценностния дистрес и ценностната криза предполага реорганизация в структурата на ценностната система — изменение в ранговите места на определени ценности.

При ценностния стрес доминират асимилятивни процеси, т. е. приспособяването към жизнената ситуация се осъществява с помощта на наличните когнитивни структури. При ценностния дистрес и ценностната криза доминират процесите на акомодация, т. е. приспособяването към жизнената ситуация се осъществява чрез изменение на самите когнитивни ценностни структури.

Оттук следва, че изучаването на начините за справяне с различните форми на ценностния стрес трябва да бъде диференцирано. Може да считаме, че справянето с ценностния дисонанс и ценностната криза в определена сте-

пен е изучено. Аз-конфронтационните експерименти на Рокич моделират основния механизъм за справяне с тях — изменението на структурата на ценостната йерархия. Необходимо е обаче да се започне разработването на теоретичните и експериментални проблеми, свързани с изучаването на механизмите за справяне с ценостния стрес.

Първите опити на автора в това направление са вече направени (5). В последваща публикация в списанието ще бъдат изложени някои емпирични резултати, свидетелстващи в полза на хипотезата за съществуването на различни механизми, обезпечаващи устойчивостта на ценостната система.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байчинска, К. К. Методологический эскиз к психологии развивающегося взрослого. — В сб. Психология личности в социалистическом обществе: личность и ее жизненный путь. М., Наука, 1990.
2. Байчинска, К. К. Общопсихологические (методологические) аспекты на проблема за развитието на индивидуалната дейност (статия първа). Философска мисъл. 1985, № 5.
3. Байчинска, К. К. Мотивационная перспектива за бъдещето в средна възраст. Психологические исследования. 1987, № 2.
4. Байчинска, К. К. Теоретико-методични проблеми при изучаването на структурата на ценостната система. Социологичен преглед. 1989, № 8.
5. Байчинска, К. К. Ценностен стрес в научната дейност. Психологические исследования. 1990, № 4 (в печат).
6. Домбровский, Ю. Факультет ненужных вещей. Новый мир., 1988, № 8—№ 11.
7. Камю, А. Миттът за Сизиф. Чумата. С., Народна култура. 1982.
8. Пърсиг, Р. М. Зен и изкуството да се поддържа мотоциклет. (Изследване на ценностите). С., 1980.
9. Пиаже, Ж. В кн. Избранные псих. труды. М. 1969.
10. Селие, Х. Стрес без дистрес. С., Наука и изчество. 1982.
11. Софокл. Трагедии. Антигона. М., Искусство., 1979.
12. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность. т. 2. М., Педагогика., 1986.
13. Шедровицкий, Г. Л. Общая идея метода восхождения от абстрактного к конкретному. — В сб.: Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология). М., Стройиздат., 1975.
14. Feather, N. T. (ed) Expectations and actions-expectancy-value models in psychology. Hillsdale: N. Jersey, 1982.
15. Flanagan, J. C. The quality of life. In: Bond L. A.&J. C. Rosen (eds) Competance and coping during adulthood. London., 1980.
16. Folkman, S. An approach to the measurement of coping. Journal of occupational behavior. vol. 3, 1983, p. 95—107.
17. Frankl, V. The doctor and the soul. N. Y. Random house. 1973.
18. Lazarus, R. S. Puzzles in the study of daily hassles. In: R. K. Silbereisen et al. (eds) Development as action in context. Berlin, Haidelberg, Springer-Verlag, 1986.
19. Lazarus, R. S. & S. Folkman. Transactional theory and research on emotion and coping. European journal of personality. 1987, N 3, p. 141—169.
20. Reber, A. S. The penguin dictionary of psychology. 1985.
21. Rokeach, M. Beliefs, attitudes and values. S. Fran. 1968.
22. Rokeach, M. The nature of human values. N. Y., 1973.

STABILITY AND CHANGES OF VALUE SYSTEM IN ADULTHOOD

K. K. Baytchinska

The contemporary studies of values usually overemphasize the problem of structural changes of value system. The problem of value stability is not paid a due attention. This article is aimed to provide some insights on both these problems. Values are interpreted as ideal standards determining the quality of individual life activity and its subject. The problem of the cognitive dissonance affected by the inconsistencies between values and results of their accomplishment is discussed not in the framework of the cognitive balance theory as Rokeach did, but in the framework of the transactional theory of stress. Some new concepts such as value stress, value distress, value hassle

and coping with it are introduced. A new theoretical hypothesis of coping with value hassles is proposed. — Coping with not long lasted and not intensive value stress is achieved through different cognitive strategies but without structural reorganization of the value system. As value distress and value crisis are concerned coping with them is closely related to the changes of the structure of value system.

САМОУБИЙСТВОТО ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПСИХОЛОГА

ГАЛИНА ДЖЕДЖЕВА, ГЕОРГИ ПЕТКОВ

Едва ли има мислещ човек, комуто е чужда мисълта за самоубийството. Въпреки това за здравия разум е много трудно да приеме, че някой съвсем съзнателно се лишава от собствения си живот. Още по-трудно е това да бъде осмислено и обяснено теоретично. От позициите на сега съществуваща нравственост самоубийството предизвиква неприятни усещания, осъждане, а понякога даже и заклеймяване. Своеобразната психическа бариера, която то създава пред изследователя, както и трудността да се проникне зад видимостта на явлението и да се достигне до истинските мотиви за извършването му правят проблема за самоубийството един от най-трудните за анализ и поради това един от недостатъчно изследваните. Това в продължение на много години го е забулвало в тайнственост, чито тъмни краски се засилват от нежеланието и липсата на смелост да се докосваме до неприятните страни от нашия живот. Но искаме или не, приятно или не, то съществува и е сериозен обществен проблем. Не само поради факта, че се губят ценни човешки ресурси, че при неуспешните опити много хора се инвалидизират, а най-вече поради отражението му върху нравствения облик на обществото.

Даже за потъналия в проблематиката на суицида изследовател е трудно да разбере причините и мотивите за самоубийството и в крайна сметка за него остава загадка защо човек се самоубива. Рационално той прониква до известна степен във феномена, но емоционално отказва да го приеме. Много е трудно да се преодолее бариерата и да се допусне, че човек сериозно може да помисли сам да посегне на живота си, макар всеки за себе си да признава, че подобна мисъл е преминавала и през неговата глава. От дистанцията на времето обаче тя му се струва несериозна, дори нелепа.

В статията са използвани данни от изследването на 95 случая на успешни и 11 неуспешни опита за младежко самоубийство през периода 1982—1987 г. Проучени са множество документи от съдебни дела, предсъдърти писма, лична кореспонденция и независими характеристики. Проведени са разговори с родители, близки и приятели на самоубилите се младежи. Естествено възниква въпросът правомерно ли е от толкова случаи, още повече само на младежко самоубийство, да се правят изводи.

Както пише Л. Бърковиц, някои автори „откриват по-голямо разпространение на желанието за пряка агресия (срещу себе си или срещу останалите) в бележките, написани от по-младите, докато „желанието да умра“, което се характеризира с безнадеждност, страх и отчаяние е преобладавало в по-голяма част от бележките, написани от самоубийци над 60-годишна възраст.“

Явно по-младите са били по-агресивно настроени от по-възрастните и не са извършили самоубийството по същите причини (5, 323).

Като се изключат тези и някои други, типични за младежкото самоубийство мотиви (любовни неуспехи и разочарования, подражание, проблеми в училището, конфликти с родителите, затруднена адаптация в казармата и др.), може да се каже, че направените тук изводи за вземане на суицидното решение в голяма степен важат и за самоубийството въобще, поради това че протичащите у едните и у другите психически процеси, чийто резултат е самоубийството, са съвсем еднакви.

Въпреки това, всеки конкретен акт на самоубийство следва да се разглежда самостоятелно, макар и не изолирано от останалите, да се отчитат неговата специфика, неповторимостта на вътрешните подбуди и оправдания на самоубиеца, личният „почерк“ на всеки. Това, разбира се, не изключва възможността за типологизиране на самоубийствата и за откриване на повторящото се в тях. Да се търси това, което може би оправдава научните търсения и изводи. Тук не може да се отмине една сериозна трудност, пред която се изправя изследователят. Неговите анализи и обобщения почиват не върху изследване на процесите, протичащи в настоящето, както и на хора, реално присъстващи в живота. Подобно на историка, той „реставрира“ събитията и само „post faktum“ съди за мисли, чувства, преживявания и конфликти.

Основен източник за информация са съдебните разследвания, свидетелските показания, предсмъртните бележки, записи и писма. Те ретроспективно разглеждат историята на самоубийството, внасят доза субективизъм, намесват лични съображения за премълчаване или невярно представяне на някои факти. Без да се твърди, че не са обективни, винаги следва да се има предвид, че те са само снимка на явленietо, а не самото явление. В тях самоубиецът се проявява чрез мнението и оценките на постъпките и действията му от другите, а не чрез самооценката си.

Въпреки разкритите трудности пред изследователя и направените уговорки, в статията се прави опит за изясняване само на процеса на вземането на решение за самоубийство, без да се анализират причините и мотивите, довеждащи до него. В случая се изхожда от разбирането, че до решението се стига при пресичането на мотивите с външните условия, които в определен момент се приемат от самоубиеца за благоприятни. Двета компонента на мотивационния процес могат да се нарекат съответно личностни предпоставки и ситуацияни детерминанти.

Суицидното решение предполага личностна преработка на конфликтната ситуация, колкото и псевдореална да е тя. |Вземането на решението не е изолиран акт, а един от етапите в целенасоченото поведение на самоубиеца. Изпаднал в конфликтна ситуация, и което е по-важно, преценяващ я като такава, той е изправен пред необходимостта да вземе решение за действие, чрез което да възстанови равновесието със себе си и със средата. Преди да се реши на самоубийство, той мислено, понякога дори за секунди, прехвърля алтернативните варианти за изход от създалата се кризисна обстановка. В повечето случаи могат да се намерят адекватни начини за реагиране. Често обаче суицидентите преценяват ситуацията като крайно мъчителна и безизходна. Поради това те загубват способността си за съответстваща на положението оценка. Проблемите, действителни или мними, потискат със своята нерешимост, задълбочават кризата и довеждат личността до критичната точка на издръжливост, т. е. до прага на търпимостта.| Подобно на „дифе-

ренционалния праг“ тук се използва и терминът „праг на търпимост“, който изразява количеството психотравмиращи въздействия, които може да понесе човек, без да ги смята за такива, след което започва да реагира болезнено на ситуацията. За всеки самоубиец този праг е различен и е в тясна връзка с равнището му на интелигентност, особеностите на темперамента и характера, личния опит, сложността на ситуацията и т. н. В подкрепа на това свидетелства и ролята на „достатъчното основание“ за самоубийство. Неговата стойност е винаги единица и е сбор от външни и вътрешни основания за самоубийството. Колкото по-устойчива е личността, т. е. притежаваща по-малко вътрешни основания, толкова по-тежки трябва да са травмиращите условия на ситуацията, т. е. да са по-големи външните основания. И обратното, колкото по-лабилна емоционално, незряла или както е прието да се нарича в психологията — акцентуирана, е личността, т. е. притежаваща голямо вътрешно основание за самоубийство, толкова по-малка, дори невидима за околните психотравмираща причина е необходима, за да предизвика дискомфорт и да тласне човека към търсene на неправомерни средства за ликвидирането му.

Както посочва В. Проданов, „решението да се сложи край на такава висша ценност като живота, винаги е свързано със своеобразна „гранична ситуация“ за индивида, при която нерядко се извършва коренна преоценка на ценностите... В нея значително са ограничени вариантите на изглеждащите възможни за личността решения, защото всички те ѝ се струват неефективни или неприемливи, поради което единствен изход от съответния конфликт тя вижда в самоубийството“ (3).

При оценката на всеки вариант за решение самоубиецът се ръководи от преследвания ефект, от „надеждността“ на решението, от ценностната си система и най-вече от мястото на живота в юрархията ѝ. Анализът на предсмъртни писма показва, че в преобладаващата част от случаите липсва пряко декларирано отношение на суицидента към живота. Там, където присъства този елемент, самоубийците дават оценка на живота изобщо, а не на собствения си в частност, като посочват неспособността си да се справят с трудностите. В отчаянието си преди да посегне на живота си М. С. С. пише: „... нищо не мога да направя, на прага на падението съм, критична ситуация, но какво да се направи, сам съм, липсва ми самочувствие, способност за действие... с мен почти е свършено, малодушен съм, нищо не можах да извоювам. Психически не мога да издържам, нервите за кратко време ми се разбиха, съществува голяма вероятност да се поболея напълно, страх ме е, не мога да мисля съсредоточено...“^{*} Тази невъзможност да се обхване в определен момент цялото и да се решават някои проблеми се задълбочава, накрая самоубиецът се опитва да се бори, външно да компенсира, но все по-ясно усеща, че „губи играта“. Конфликтната ситуация и особеностите на характера му влизат във фатално, взаимно усилващо се съчетание. В момента на обмисляне на вариантите за самоубийство човекът е скъсал социалните си връзки, затворил е възможните благоприятни изходи за себе си.

В теоретичен план ставаме свидетели на уникално по своя смисъл и съдържание преживяване у човека. Върху миналото му лежи печатът на безвъзвратно и напразно изживяните години, а бъдещето му е белязано от

* Тук и по-надолу, въпреки някои съкращения, е запазена автентичността на предсмъртните писма.

бездисленото присъствие в утрешния ден. Времето има хоризонт се помрачава и не пропуска никакъв лъч на надежда. Всички мисли, устремени към бъдещето, губят почва.

Невероятни и необозрими са метаморфозите и в практически план. В настроението на самоубийците преди осъществяване на взетото решение настъпват видими промени. При една част от тях то се предхожда от твърде оптимистично жизнерадостно поведение, неестествена веселост, еуфория. Понякога се съпровожда от агресивни изблици, скандали, конфликти, раздразнителност, плач и т. н. Това екстравертирано поведение е подчертано демонстративно и е съпроводено от неадекватни реакции на въздействията.

При друга част от самоубийците се наблюдава снижаване на емоционалния градус на настроението. Такова поведение се определя като интровертирано и се характеризира с тъга, потиснатост, мрачност, мълчаливост, затвореност и апатия. При иако се наблюдава объркване, смущение, по-вишена тревожност, страх и отчаяние.

В свидетелските си показания приятелят на самоубилия се С. Ф. К. описва по следния начин състоянието му: „. . в него имаше никаква тишина. Той ме гледаше никак си намръщено, и то в очите, като че ли искаше да ми каже нещо.“

Съществуват, разбира се, и такива самоубийци, при които не настъпват видими външни промени в поведението, което е резултат на вътрешен самоконтрол, на занижена емоционалност или спонтанност на решението за самоубийство. Нерядко това е продиктувано от желание старателно да се замаскира намерението и да се предотвратят опитите да се попречи на осъществяването на суицидния акт. Но това са малка част от случаите, докато повечето от тях са придружени от ясни външни признания, различни за всеки конкретен случай.

Важно е да се отбележи, че при всички самоубийци, независимо от това дали показват или не признания за промени в психиката, протича бурен процес на вземане на решение, и то именно за самоубийство поради ниската ценностна значимост на живота за тях и преценката за нерешимост на конфликта.

С голяма степен на достоверност може да се твърди, а това се доказва и от разговорите с неуспелите в опитите си да се самоубият, че по време на вземане на решението отпадат редица защитни механизми и най-вече инстинктът за самосъхранение. Силата на дразнителя и натрапчивата мисъл на всяка цена да се реши конфликтът са толкова големи, че доминират над всички останали психични процеси, включително и над генетичната програма за съхраняване на живота, като ангажират изцяло, безкомпромисно и безкритично мисловните процеси. Въпреки видимата парадоксалност на приемането на подобно действие, в крайна сметка самоубийството представлява „реализация на нравствените установки на личността, мирогледната позиция и жизнените цели“ (1).

Вземането на суицидното решение поражда страх и известна съпротива, но отказът от него е невъзможен, тъй като конфликтът е толкова силен и субективно непреодолим, че и смъртта се оказва по-желана от него,

Кулминационната точка при вземането на суицидното решение, непосредствено предхождаща суицидното действие, е моментът, когато иако ново въздействие върху психиката се възприеме като травмиращо. То изи-

грава ролята на „пределната капка“ и е непосредствен повод за самоубийство.

Обикновено „provокатор“ на суицида е действие (понякога и бездействие), което няма фатални последици или причина, която погледната отстрани е незначителна, но играе ролята на катализатор, който оформя решението и го привежда в изпълнение. В такъв момент и най-малките съпротивителни сили на психиката са изчерпани, настъпилата прекалено силна възбуда помрачава съзнанието. Неуспелите самоубийци характеризират този момент така: „передето ми падна“, „причерня ми“, „изгубих представа“. Това е мигът, в който най-вероятно съзнателно контролираните процеси отстъпват преднина на подсъзнателните и самоубийството се извършва машинално. Това е парадоксално само на пръв поглед. Продължителният мотивационен процес е достатъчно силен, за да позволи преразглеждане на решението. В психологически план то вече е изпълнено. Катарзисът на бъдещето, в което отсъства травмиращата причина, е изживян. Липсва непосредственият тласък.

Това, което наричаме „пределна капка“, характеризира повода, непосредствения подтик към самоубийството, но не разкрива в дълбочина причините, обстоятелствата и конфликта, довели до него. При анализа на самоубийствата следва да се прави разлика между причина и непосредствен повод за суицидния акт. Често поводът за самоубийството се приема от близките и околните за причина, което е не само неточно, но и неправилно, защото не обхваща явлението в неговата цялост. Нещо повече, необоснованите заключения „затварят“ пътя за по-нататъшно дирене и достигане до скритите най-дълбоко причини и с това затрудняват профилактичната работа. Такъв подход не позволява да се разкрият мотивите, дълбоките вътрешни подбуди за самоубийството и го свежда само до външните, видимите и формалните предпоставки. Тази едностраничност се наблюдава и при съдебното следствие и нерядко е породена от страха, че при задълбочено вникване в случая ще се разкрият неожелателни страни, конфликти и нарушения, вина за които носят живи хора, причинили самоубийството. В такива случаи се включват фалшиви социални механизми и започва да действа удобната за такива случаи максима: „Мъртвият си е мъртъв, няма да го върнем. Защо да страдат и живите?“ или „Да не ровим повече в този неприятен случай — цената е платена.“ Може би това е причината в съдебната практика почти да липсват заведени дела по чл. 127 от Наказателния кодекс, предвиждащ наказание за тези, които са довели до самоубийство дадено лице.

Както вече се каза, лицето е достигнало до непосредственото изпълнение на решението си. За реализирането му е необходимо зловещото съчетание на мотивационните елементи и непосредствения повод. Но казаното дотук не изчерпва цялата гама от детерминанти, предпоставящи самоубийството. Разбирането за човека като социално същество, надстроено над биологичното, предполага разкриването и на ония биологични фактори, които, така или иначе, осъзнати или не, вземат участие в процеса на осъществяване на суицидното решение.

Без да се разглеждат всички биологични фактори, ще бъде посочена една любопитна особеност — значението и ролята на т. нар. биоритмични цикли¹. Сравнително нова, теорията за биоритмите бързо влезе в обращение,

¹ Авторите съзнатат, че въпросът за биоритмичните цикли на човека е спорен, а и посочените данни са резултат от едно единствено изследване на случаи на самоубийства в продължение на пет години. Ето защо на разсъжденията за влиянието на биоритмите

стана предмет на изследване в различни научни направления, намери приложение и в практиката.

При изследването на самоубийствата е установена пряка зависимост между физиологичното състояние на взелящо решение да се самоубие и времето на осъществяването. За целта бяха съставени биоритмични карти за 88 самоубили се младежи¹. Според получените данни 34% са извършили самоубийството в критичен ден от биоритмичния цикъл, а 55% са се самоубили в ден от критичната област. За такава се прие времето от два дни преди критичния ден и два — след него в съответствие с доказаната от биоритмологията повишена опасност в периода на преход от едната фаза към друга. В конкретния случай 33% от самоубийците са се намирали в критичната област след, а 22% — преди критичната точка. Само 11% от всички, за които са съставени биоритмични карти, не са се самоубили в ден от критичната област. Интересно е да се отбележи, че съществува зависимост между условията, в които е извършено самоубийството и биоритмичния цикъл. Това е напълно обяснимо, тъй като условията са дотолкова условия, доколкото субективно се възприемат и премислят като такива — т. е. информацията за тях е повлияна и от физиологичното състояние. „Благоприятното“ съвпадение на биоритмичния фактор (ден от критичната област) с условията за извършване на самоубийството: самотата и „инструмента“ за самоубийство (оръжие, отрова, лекарство, въже и т. н.), както вече се изясни, катализира суицидното намерение и го превръща в действие.

От посочените данни е видно, че тези, които по една или друга причина са стигнали до суицидното решение, търсят начин на всяка цена да го осъществят. Наличието на физиологичния „стимулатор“ ги тласка към крайни постъпки, в това число и към такива, които се отличават от собствения им почерк. За значението на биологичните фактори говорят и някои изследвания, резултатите от които показват, че по време на геомагнитни бури опитите за самоубийство нарастват с около една трета в сравнение със „спокойните“ дни. Отдавна е добре установена и сезонна зависимост, но тя не е единаква за опитите и за осъществените самоубийства. Х. Христозов и Л. И. Постовалова посочват, че суицидността е по-висока през пролетно-летния сезон за разлика от тази през есента и зимата (2, 19; 4, 159).

Посочените данни убедително доказват, че биологичните фактори, наложени върху средовите и личностните предпоставки, играят определяща роля. Поради това тяхно съчетание, особено в изявените конфликтни ситуации, не трябва да се подценяват, а да се търсят начини за неутрализирането и преодоляването им.

Направеният дотук анализ на мотивирането и осъществяването на суицидното действие показва, че то е сложно и противоречно и се влияе от разнообразни фактори. Психологическият механизъм на неговото замисляне, обосноваване (оправдаване пред себе си и другите) и реализиране не се различава формално от механизма на останалите човешки действия. Разлика обаче все пак съществува и тя е по отношение на съдържанието на суицидния мотивационен процес. От появата на различни по значимост потребности

трябва да се гледа повече като на опит за разкриване участнието на биологичните детерминанти във вземането на решение за самоубийство, а не като на безвъпросно потвърдена хипотеза.

¹ Биоритмичните цикли са изчислени с помощта на компютърна програма, като за начало са взети рожденияте дати на самоубилите се младежи.

и болезнен стремеж на всяка цена да се задоволят, през превръщането на една от тях в мотив на действието и формулирането на целта, до вземането на окончательно решение за самоубийство и налагането му върху актуалните условия, самоубиецът извървява сложен мисловен път. По своето психологическо съдържание той е нееднозначен и противоречив, насытен е с лутания и душевни драми. От самоубиеца се оценява като невъзможност да се поддържат повече социалните връзки и като крах на собствените ценности.

Разкриването на картината на суицидното действие като относително продължителен във времево отношение процес позволява на един по-ранен етап от вземането на решението за самоубийство то да бъде разпознато и предотвратено. Освен това знанията за него правят възможно провеждането на научнообоснована профилактична дейност сред младежите от суициднорисковите групи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амбрумова, А. Г., Л. И. Постолова, Мотивы самоубийств. Социологические исследования. 1987, № 6.
2. Постолова, Л. И. Социологические аспекты суициdalного поведения. Автореф. канд. дис., М., 1984.
3. Проданов, В. Аксиологические аргументы за и против самоубийството. Философска мисъл. 1982, № 2.
4. Христозов, Хр. Ръководство по психиатрия. С., 1988, т. 2, с. 159.
5. Begekowitz, L. Aggression in Crime, Homicides and Suicides. Aggression: A Social Psychological Analysis, p. 301—327.

SUICIDE FROM THE POINT OF VIEW OF THE PSYCHOLOGIST

G. Djedjeva, G. Petkov

On the basis of an empiric study of suicide among young people an attempt is made in the paper to reveal the psychological mechanisms of the suicidal decision making. The opinion is developed that the decision is result of a long motivational process, in the course of which an actualization of definite needs occurs, goals are formulated, conditions are considered and situations are created for realization of the intention. In this process the depths of the suicide's intimate psyche are touched.

The dependence is investigated between the realization of the suicidal decision and the combination of biorhythmic cycles. The presence of somatic and psychic changes in suicides is interpreted in the light of the possibility of a preventive activity with risk groups.

Педагогическа и възрастова психология

НЕПРЕДНАМЕРЕНО ЗАПАМЕТЯВАНЕ В РАННА ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

ТОТКО ТАТЬОЗОВ, РАЙНА ДРАГОШИНОВА, М. ЦВЕТКОВА

Един от основните психически процеси в структурата на човешката психика е паметта. Според А. Смирнов (1986) психическият живот на детето започва със запаметяването на обкръжаващите предмети и събития. Редица изследвания върху паметта през последните години показваха значението ѝ още през първите месеци от живота (J. Fagan — 1984, H. Ruff — 1984). Независимо че са разкрити някои особености в развитието на паметта, все още не е достатъчно изследван въпросът за начините на запаметяване в ранна детска възраст, както и възможностите на децата да съхраняват за пократко или за продължително време запаметяването.

Цел на настоящата работа е да се установи динамиката на запаметяване, съхраняване и възпроизвеждане на различен по вид материал (невербален и вербален) при деца от 2,6 до 3 години. За тази цел си поставихме следните задачи:

1. Да се установи ефективността на запаметяването при зрително, слухово и зрително-слухово представяне на материала.
2. Да се проследи динамиката на възпроизвеждане на представения материал.

М Е Т О Д И К А

Обект на изследване са 90 деца на възраст от 2,6 до 3 години с нормално физическо и психическо развитие, отглеждани в условията на дневни детски ясли. Децата са разделени на 3 групи по 30 деца, уеднаквени по пол и възраст, всяка от които заучава материала при различна експонация (слухова, зрителна и слухово-зрителна). Експериментът се провеждаше индивидуално в часовете на сутрешното бодърстване в помещение, изолирано от шум и други отвличащи дразнители.

На I група деца зрително се експонира нагледен материал (обемни изображения на играчки — топка, зайче, куче). На II група слухово се подават наименованията на същите предмети, а на III група предметите се показват и едновременно с това се назовават.

Материалът и в трите групи се подава последователно с време на експонация за всеки обект — 5 сек. При непосредственото възпроизвеждане се допуска петкратно повторение на информацията, ако детето не е възпроизвело точно. Отстроченото възпроизвеждане се проверява след 1 час, 1 ден и 1 седмица. В индивидуален протокол се нанасяха възпроизведените думи в тяхната последователност. Получените данни бяха статистически обработени.

Р Е З У Л Т А Т И

На табл. 1 са представени данните от трите експериментални групи за продуктивността на запомнянето и непосредственото възпроизвеждане на стимулите.

Таблица 1

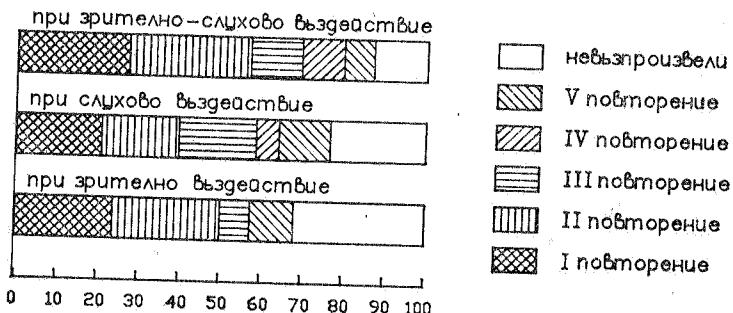
Процент деца, възпроизвели пълно, частично и невъзпроизвели след 5-те повторения

	Зрително запаметяване	Слухово запаметяване	Зрително-слухово запаметяване
Пълно възпроизвеждане	63,3	70	83,3
Частично възпроизвеждане	13,3	13,3	13,3
Невъзпроизвели	23,3	16,7	3,3

В групата, пред която материалът се предявява зрително, 63,3% от децата непосредствено възпроизвеждат всички стимули, 13,3% — частично (1—2 думи) и 23,3% не възпроизвеждат нито една дума и след петте повторения.

При слухово предявяване на материала — 70% от децата възпроизвеждат пълно, 13,3% — частично и 16,6% не възпроизвеждат. За групата деца, на която материалът се предявява зрително-слухово, тези проценти са съответно 83,3; 13,3; 3,3.

При сравняване резултатите от трите начина на възприемане се установява, че има изразена тенденция за най-пълно възпроизвеждане на стимулите при зрително-слуховото експониране. При този вид представяне на материала само едно дете не е възпроизвело нито една дума и след петте повторения в сравнение с по-голямата бройка невъзпроизвели деца при другите два начина.

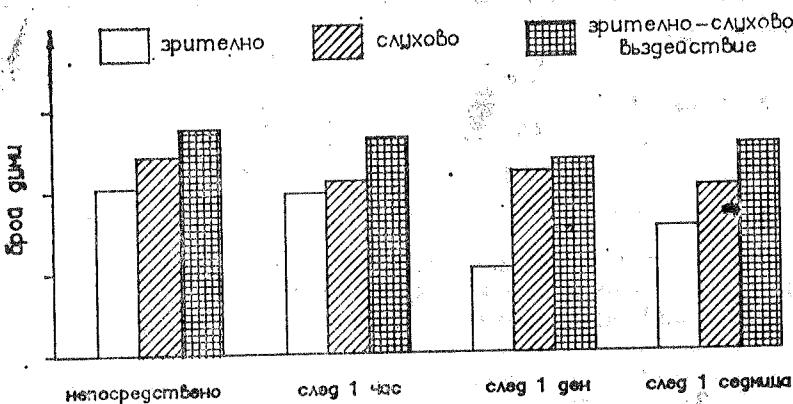

Фиг. 1. Динамика на непосредственото възпроизвеждане в зависимост от повторенията

На фиг. 1 са представени резултатите за пълно възпроизвеждане в зависимост от броя на повторенията. От резултатите се установява, че до пълно възпроизвеждане след първото повторение достигат съответно — 25% от децата при зрително възприемане, 20% — при слухово и 28% — при зрително-слуховото. При две повторения този процент почти се удвоюва (зрително — 50%, слухово — 38%, зрително-слухово — 58%). Необходимо е да

се изтъкне фактът, че 75 % от децата в групата със зрително-слухово предявяне възпроизвеждат всичко при четвъртото повторение, докато при останалите два начина този процент не се достига и след петте повторения.

Динамиката на отсроченото възпроизвеждане (след 1 час, 1 ден и 1 седмица) при зрително, слухово и зрително-слухово възприемане е представена

Фиг. 2. Непосредствено и отсрочено възпроизвеждане при различни видове въздействия

вена на фиг. 2. Резултатите показват, че кривата на забравяне при зрителното и слуховото запаметяване има низходяща тенденция в продължение на изследваното време. Същевременно при зрително-слуховото възприемане на материала средният брой възпроизведени думи се увеличава след 1-ия ден и особено след 1 седмица. Интерес представлява фактът, че деца, които непосредствено не са възпроизвели представления материала или само частично, то при отсроченото възпроизвеждане се отбелязва значително подобряване на припомнянето.

При анализа на данните не се разкри някаква закономерност за реда на възпроизвеждане на отделните експериментирани стимули.

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Редица експериментални изследвания сочат, че непреднамереното запаметяване доминира през първите години от живота на детето. Анализът на данните от настоящото изследване показва, че този вид запаметяване се влияе твърде значимо от характера на въздействието. За изследваната възраст най-добри резултати имат запаметяването, съхраняването и възпроизвеждането на информацията при зрително-слуховото въздействие. Тези резултати, от една страна, са обусловени от участието на два основни анализатора — зрителния и слуховия, в преработката на информацията. От друга страна, минималният социален опит все още не е детерминиран преобладаващото развитие на единия или друг вид памет.

Същевременно е необходимо да се отбележи, че запаметяването на представления материал при слуховото експониране показва тенденция за по-добри резултати в сравнение с възприемането по зрителен път. Това най-вероятно се дължи на нарастващата роля на втората сигнална система, изра-

зена в активизиране речта и мисловната дейност на децата през изследвания възрастов период.

Интерес представляват и резултатите за пълното възпроизвеждане в зависимост от броя на повторенията. Както се вижда от резултатите, още в тази възраст започват да се проявяват индивидуалните особености на децата за запаметяване. Една част от децата запаметяват по-бързо и възпроизвеждат след първото повторение, докато за друга част това се постига с 4—5 повторения, а за някои е невъзможно въобще в рамките на определените повторения. От друга страна, това е показател за нетрайност на запаметеното през ранна възраст и за по-лесната интерференция на този процес от страничните фактори.

Анализът на резултатите относно динамиката на отсроченото възпроизвеждане също потвърждава положителната роля на участието на повече анализатори при преработката на подадената информация. И в този случай зрително-слуховото възприемане на материала се оказва по-ефективно в сравнение с резултатите при частично зрително или слухово възприемане.

Обяснение на факта, че някои деца при непосредственото възпроизвеждане не дават резултати, а при отсроченото възпроизвеждане се получават частични или пълни отговори, може да се търси в твърдението на Р. Клацки (1978), че в някои случаи информацията през краткотрайната памет може „... да се прехвърли на по-дълбоките нива на системата“ (с. 24), т. е. в дълготрайната памет, където се запаметява за продължителен период.

ИЗВОДИ:

1. При непреднамереното запаметяване най-добри резултати се получават при зрително-слуховото възприемане на материала.
2. Слуховите въздействия бележат тенденция за по-добри резултати в сравнение със зрителните.
3. При зрително-слуховото възприемане на експерименталния материал значително се подобрява равнището на възпроизвеждане след една седмица.

ИЗВОДИ ЗА ПРАКТИКАТА:

1. През третата година от живота на децата материалът за заучаване да се експонира предимно зрително-слухово.
2. За подобряване процесите на паметта през ранното детство да се използва неколкократното (над 5 пъти) повторение на заучавания материал.

ЛИТЕРАТУРА

1. Клацки, Р. Память человека — структуры и процессы. М. Мир, 1978.
2. Смирнов, А. Проблемы психологии памяти. — М. 1986. 3. Fagan, J. Infant memory. History, Current Trends, Relations to Cognitive Psychology. В "Infant Memory", (ed. by M. Moscovitch), Plenum Press. New York and London, 1984, 1—25. 4. Ryff, H. An Ecological Approach to Infant Memory — В "Infant Memory" (ed. by M. Moscovitch). Plenum Press. New York and London, 1984, 49—73.

UNINTENTIONAL MEMORIZING IN CHILDREN OF EARLY AGE

T. Tatyozov, R. Dragoshinova, M. Tsvetkova

Memory is one of the basic processes in the structure of human mentality. A number of investigations show its importance for the general psychic development in early childhood.

In the present work the dynamics of memorizing, keeping, and reproducing was investigated in 90 crèche children at the age of 2.6 to 3 years. The best results in unintentional memorizing were found to be those, obtained by visual-auditory perception of the material exposed for learning. These kind of perception gave a significant improvement in the reproduction one week later. It is recommended in conclusion preference to be given in the educational work to the visual-auditory perceptive modality in order to improve memorizing processes in early childhood.

Трудова психология

УСЕТЬТ ЗА ВРЕМЕЕ ПРИ ДВИГАТЕЛЕЕН АКТ

БОЙКО НИКОЛОВ

В настоящата разработка ще направим опит да установим мястото и значението на параметъра „отражение на времето от субекта“ в психичната регулация и саморегулация при управляване на елементарна двигателна дейност чрез извършения обем работа за константно време, но с различни изисквания за скоростна реализация. Изхождаме от убеждението, че за всяка сензомоторна дейност основно значение има степента на усвоеност на ритмическите единици във вида на продължителността на съответните перцептивни и моторни действия, а така също и на паузите между тях.

Предполагаме, че различията в извършения обем работа за константно време, като характеристика на индивидуалната продуктивност при изисквания за строго определена ритмическа организация, са в пряка зависимост от степента на изразеност на усета и представата за продължителността не толкова на извършваните двигателни актове, колкото за големината на интервалите между тях от конкретната поредица.

На тази основа се оформиха следните задачи за решаване:

1. Да се докаже, че отсъствието на указание за продължителността на работния цикъл ще се отрази като разлика в продуктивността през различните части от времето за работа, което като следствие на неравномерни изпълнителски актове ще характеризира липсата на критерии за продължителността между отделните движения.

2. Да се докаже, че наличието на субективни критерии за продължителността на двигателните актове и най-вече на интервалите между тях е в пряка зависимост от адекватността на оценката, от способността за точно измерване и възпроизвеждане на същите тези продължителности при изисквания за дейностна реализация с различни скоростни характеристики. В противен случай управлението на скоростните двигателни актове ще се осъществява чрез фактора време на равнище усещане.

Всичко това изисква:

1. Осигуряване на лабораторно-експериментални условия за излизане

от традиционния подход при разглеждане на скоростните действия единствено като „време на реакция“.

2. Уточняване на методическите и на психологическите условия за дейностна реализация с различни изисквания по отношение на скоростните характеристики.

МЕТОДИКА

Лабораторно-експерименталните ситуации за дейностна реализация извличаме от възможностите на апаратурната установка „Тепинг-тест“. Усъвършенстваните възможности на експерименталната установка позволяват резултатите от отделните изследвания да се регистрират и обработват автоматично от командния пулт и чрез самопишеща система да се отпечатват на протоколна лента (7).

Експерименталната работа в случая не е подчинена на директното измерване на времето на реакция на двигателния акт от дадена поредица, а преследва разкриване възможностите за използване на усета и представата за тези времена като механизми при внасяне на корекции в продуктивността в зависимост от изисквания темп за работа, както и при необходимост да се извършват двигателни актове по предварително определен времеви критерий.

Скоростта, точността* и ритмичността на движенията, извършвани от ръката по предварително зададена инструкция, а така също и на възможностите за тяхното управляване чрез усета за време и изградената представа за продължителността на тяхното осъществяване измерихме чрез ситуацията, изискващи дейностна реализация при различен темп на работа: нормален, максимално бърз, максимално бърз плюс изискване за равномерност и по предварително определен критерий за продължителността на паузата между отделните движения.

Изследваното лице трябва да „почуква“ с пръст по един сензорен бутоон по предварително определен от инструкцията темп. Времето за работа е константа: 60 сек за всички серии и за всички изследвани лица. То е програмно разделено на 6 равни части и позволява да се проследи продуктивността на дейността в 6 етапа от началото до края на тази двигателна реализация и на тази основа да се проследи степента на неравномерна работа, причина за което може да бъде и неумението да се управлява двигателната дейност при различни темпове на работа. Поради изискването за последващо оценяване на тази продължителност в различните режими на работа указание за нейната стойност не се дава и всякакви възможности за нейното физическо измерване са игнорирани. Началото и краят се маркират с бял светлинен сигнал.

Обект на изследване са студенти от Трудово-политехническия и от Факултетите за подготовка на детски и начални учители при ВПИ — Благоевград, а предмет на изследване е способността им да управляват елементарна двигателна дейност чрез участващите в психичната реагулация и саморегулация усет и представа за продължителността между отделните двигателни актове. Изследвани са 390 лица с общо 2340 замервания.

* Имаме предвид точното възпроизвеждане на двигателни актове през субективно определен или наложен чрез инструкция критерий за интервала между тях в конкретна поредица.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Изнесените стойности в табл. 1 разкриват различие както между отделните серии, така и между броя на допирите за всяка 1/6 от общото време за работа за всяка серия поотделно. Извършената допълнителна статистическа обработка показва, че при 5% вероятност за грешка може да се приеме,

Таблица 1

Усреднени стойности на броя допирни за всяка 1/6 от общото време (60 сек) и за 1 секунда

Серия	Извършен обем работа за всяка 1/6 част							\bar{x} (доп/сек)
	1-ва	2-ра	3-та	4-та	5-та	6-та	всичко	
1. Нормален темп	47	50	46	51	49	52	295	4.91
2. Максимален темп	90	73	78	79	86	86	492	8.20
3. Максимален плюс равномерен темп	69	65	66	65	66	65	396	6.60
4. По t-критерий през 1 сек	34	32	32	33	31	31	193	3.21

че генералните съвкупности от резултатите за всяка серия поотделно са нормално разпределени: $Z < 1,96$ (виж табл. 2). Това опровергава предположението, че непознаването на продължителността за работа (в границите на

Таблица 2

Характеристика на дейността по отношение на продуктивността

Серия	Статистически показатели					
	\bar{x}	S	...	%	D	Z
Нормален темп	49.16	5.36	2.31	4.71	0.86	0.79
Максимален темп	82	40.04	6.36	7.75	0.91	1.39
Максимален плюс равномерен темп	66	2.4	1.54	2.34	0.70	-1.04
По t-критерия през 1 сек	32	1.36	1.16	3.63	0.83	0.40

60 сек) води до съществено различие по отношение на продуктивността, присъдена в шест равни части на тази продължителност. С изключение на нормалния темп на работа, където между първата и последната част от 10 сек продуктивността се е увеличавала с 5 допира, в останалите серии тя е намалена, но в рамките на допустимото отклонение. Сравняването на резул-

татите от различните начини на реализация показва чрез критерия на Фишер, че само за 1- и 3-, и за 3- и 4-та серия извадките са от генерални съвкупности с равни дисперсии. Проверката чрез $t_{кр}$ на Стюдънт (за 1- и 3-, и 3- и 4-та серия) чрез $V_{кр}$ на Велх (за останалите отношения между серите: 1- и 2-; 1- и 4-; 2- и 3-; 2- и 4-та) разкрива, че разликата между резултатите от разглежданите двойки отношения е статистически значима.

По принцип изменението в обема работа, при константно време, са следствие от изменението в големината на интервалите между отделните двигателни действия, resp. на изменението в скоростта на изпълнение, но тук логично възниква въпросът: умението да се диференцират скоростните действия като нормален и максимален темп на работа или пък точно да се възпроизвеждат при предварително обявен критерий на равнище усещане ли се осъществява или има общо със способността за тяхното оценяване като конкретно такива? Ако е така, кои са еталоните за сравняване в процеса на оценяване на такива продължителности?

Резултатите от четвъртата серия, където изследваните лица трябваше да управляват двигателната си дейност по предварително известен критерий, т. е. да регулират броя на двигателните актове, като се стремят да постигнат интервална граница от 1 сек, показваха, че като цяло продуктивността на дейността е рязко намалена. Статистическата значимост на разликата между резултатите от четвъртата серия с всяка друга от останалите три разкрива, че изпитваните са направили опит да се „ръководят“ от указания критерий. Реалният резултат от 193 допира за 60 сек, т. е. 3,21 допира за 1 сек показва отклонение с +2,21 реакции. Тази констатация ни накара да приемем предположението, че по отношение на тази дейност скоростта на двигателните отговори изследваните лица управляват единствено на равнище усещане. За по-голяма достоверност и обективност проверката дали изпитваните се ръководят по критерий за скоростна реализация, или чрез усета за продължителността на изпълняваните действия и на интервалите между тях осъществихме чрез допълнителното изискване след всяка серия да се прави оценка на общата продължителност за работа, а така също и на усредненото време за един двигателен акт. При наличие на такива критерии би трябвало оценките за тези продължителности да са статистически идентични със стойностите от тяхното възпроизвеждане (табл. 3).

От табл. 3 се вижда, че при всички серии за дейностна реализация няма случаи, където оценката на продължителността от 60 сек да е окачествена в стойностно отношение като занижена. В нормалния темп на работа завишената оценка е с отклонение от 120 сек над реалната стойност. Тук няма случаи на обобщаване явно в резултат на това, че опитът е първи и няма база за сравнение. От направеното допитване се установи, че большинството от случаите (74 %) са се ръководили от собствена логика, сведена най-общо до „щом е нормален темпът, значи е бавно“, с което и се заблудили. Останалите 26 % са търсили никаква връзка и опора с броя на допирите и темпото на работа, но най-общо оценката е извършена, основавайки се „на някакво усещане“ или пък на „метода на налучкването“. В максималния темп на работа завишената оценка е с отклонение от 60 сек, като тук вече 25 % от случаите предпочитат да направят обобщаваща оценка. Сравнението е осъществено на база преходна серия, което в никакъв случай не може да се приеме като оценка на конкретна продължителност. Тук много от изследваните лица стигат до погрешните изводи, че „щом е по-бързо“, „темпът е

Таблица 3

Усреднени оценки на продължителност от 60 сек при дейностна реализация с различни изисквания за скоростни действия

Серия	Стойности на оценката като занижена, завишена, обобщена, точна и съответните отклонения (%) случаи)				
	(—)	(+)	обобщена	точно	отклонение
Нормален темп	—	190	—	—	+120
Максимален темп	—	120 (75%)	по-малко (25%)	—	+60
Максимален плюс равномерен	—	150 (80%)	по-малко (20%)	—	+90
По t-критерия през 1 сек	—	130 (65%)	по-малко (20%)	60 (15%)	+70

по-голям“, а с това и „броят на допирите за единица време е по-голям“, то общото време за работа ще бъде по-малко. Наистина направената оценка от 120 сек е с 60 сек по-малка от тази в нормалния темп на работа, но е завишена също с 60 сек по отношение на реално оценяваното време. Аналогични са разсъжденията по отношение на оценките от трета серия. В четвъртата серия е получена интересна ситуация. 15 % от изследваните лица оценяват точно продължителността от 60 сек. От направените допитвания се установи, че до този резултат те са достигнали, като са се „ръководили от указането за интервал от 1 сек между отделните отговори и броя на самите отговори“. Това би било идеално, ако беше наистина вярно. Почти всички от тези изследвани лица имат значително над усреднения брой допира (193). но и приравнени към него за една секунда се падат 3,21 допира. Това означава, че представата за продължителност от 1 сек има формата на занижена оценка и това води до действителен отговор с време 0,31 сек (отклонение 0,29 сек), което пък от своя страна е причина за завишения общ брой отговори (отклонение в плюс от 133 допира). 65 % от случаите в тази серия имат завишена оценка по отношение на общото време, с отклонение +70 секунди.

ИЗВОДИ:

1. Анализът на резултатите опровергава предположението, че отсъствието на указание за продължителността на работния цикъл (в рамките до 60 сек) като характеристика на второсигнална активност, изразяваща се в изграждане на установка и мобилизация на вниманието, в завършващия стадий ще се отрази отрицателно върху продуктивността на елементарните движения.

2. Независимо от отсъствието на сетивни (зрителни и слухови) еталони и критерии за точно оценяване продължителността на конкретни движения диференцировката в различните скоростни реализации се осъществява чрез

възможността за управляване продуктивността на двигателната дейност на равнище усещане при използване на строго субективни двигателни акомпаниенти.

3. Второсигналното управляване на двигателни действия, свързани с определена ритмическа организация, изисква наличие на добре изградена представа за продължителността както на извършваните движения, така и на продължителността на интервалите между тях.

4. Ритъмът трябва да се разглежда като разгърнатата във времето конструкция на трудовата дейност. Като се има предвид, че всяка дейност е съвкупност от конкретни действия и движения, чиято алгоритмична последователност е в пряка зависимост не само от вида и съдържанието, но и от продължителността на тяхното изпълнение, а така също и на продължителността на паузите между тях, може да се приеме, че ритъмът е основна единица на психичната регулация и саморегулация при управляване на изграждащия се и реализиращ се във времето двигателен акт.

5. Различията в изискването за дейностна реализация, изразени чрез различното участие на възприятието, на оперативната памет, оперативното мислене и на волевата или неволевата насоченост на вниманието при тяхното процесуално осъществяване ще характеризират и по различен начин психичната регулация и саморегулация при управляване на двигателните актове чрез усета и представата за време. От този аспект изясняването на параметъра „субективно отражение на времето“ изисква комплексно изследване за разкриване на съществуващите връзки в отношенията „възприемане—оценяване—измерване—възпроизвеждане“ на конкретно реализира ли се на сензомоторното равнище продължителности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бойко, Е. И. Время реакции человека. Изд-во Медицина, М., 1964.
2. Генов, Ф. Въпроси на физическата култура. 2, 1975. 3. Гольдфарб, Н. Л., М. С. Колесников. К вопросу о физиологии восприятия времени (Проблемы восприятия пространства и времени. Л., 1961, с. 151—154. 4. Козин, Т. М. Роль обратной аfferентации в восприятии быстроты. Пак там, с. 149—151. 5. Коробейникова, Л. М. Восприятие времени в зависимости от сложности деятельности. (Сенсорные и сенсомоторные процессы. АПН СССР, М., 1972. 6. Элькин, Д. Г. Восприятие времени и принцип обратной связи (Проблемы восприятия пространства и времени. Л., 1961, с. 147. 7. Николов, Б., Л. Крестев. Система от програми за изследване на движениета чрез електронно устройство. Психология 4'87, с. 47—51.

THE SENSE OF TIME AT MOTOR ACTIVITY

B. Nikolov

An attempt is made for experimental revealing of the place and significance of the parameter "subjective reverberation of the time" in the psychic regulation and self-regulation at performance of elementary motor activity. The author proceeds from the assumption that the mastering by the subject of rhythmic units under the form of duration of respective perceptive and motor actions or of intervals between them, is of a basic significance for any sensomotor activity. It is found in the study, that the sense and notion of time, as basic constructs for rhythm, appear to be main units of the psychic regulation and self-regulation during proceeding with the realization of the motor action in the time.

Медицинска психология

ПСИХОСОЦИАЛНИ ФАКТОРИ И ИМУНИТЕТ

ИРИНА ТОДОРОВА

Имунната система играе ключова роля при появата и развитието на редица заболявания. От своя страна психосоциалните процеси, включително житейските събития и личностните характеристики, чрез влиянието си върху централната нервна система могат да доведат до потискане или стимулиране на имунната активност. Поведенческата имунология, наричана още психо-невроимунология (Ader, 1981) (1) или психосоциална имунология, е хибридна дисциплина, която разглежда взаимодействията между социалната среда, централната нервна система и имунната система (Locke & Horng-Rohan, 1983) (36). Тя свързва работата на изследователи от областта на обществените и фундаменталните науки, които до преди нейното появяване рядко са комуникирали помежду си.

Добре известните пионерни работи на Holmes & Rahe (1967) (18) поставят началото на интензивни изследвания върху връзката между стресиращи житейски промени и настъпване на заболявания. Въпреки методологическите проблеми, свързани с изследванията върху житейските събития, връзката между началото на заболяването и стреса, дължащ се на житейски промени, днес е широко приета, макар и зависимостта между броя на негативните житейски събития и последващото заболяване да е слаба.

На настоящия етап изследванията са насочени към изясняване на механизите, чрез които субективното изживяване на стрес се превежда във физиологични промени, които увеличават податливостта към заболяване. Възможно е увеличеният психологичен дистрес, поддържан продължителен период, да доведе до отрицателни имунологични промени, като по този начин се конкретизира един от физиологичните пътища, чрез които житейските събития могат да доведат до увеличаване честотата на заболяванията.

Настоящата работа ще разгледа някои научни съобщения, които изследват зависимостта между психосоциалните фактори и функцията на човешката имуния система, като ще се спрем главно върху житейския стрес и ролята на междуличностните отношения. Що се отнася до значението на психосоциалните фактори при етиологията на заболявания на имунологична основа, то е разгледано от Jemmot & Locke (1984) (23) за инфекциозни заболявания, Fox (1981) (10) за ракови заболявания, Solomon (1981) за автоимунни заболявания и Stein (1981) за алергии.

ЖИТЕЙСКИ СТРЕС

За първо психоимунологично изследване се счита това на Ishigami (1919) (21), който измерва фагоцитозната активност на левкоцитите при хронично болни от туберкулоза по време на активните и неактивните фази на заболяването. Той докладва, че наблюдава потискане на тази активност през периодите, свързани с „емоционална възбуда“, и прави извода, че стресът на всекидневието води до отслабване на защитните сили на организма и увеличаване на податливостта му към заболявания.

На съвременния етап от възстановяване интереса на изследователите към тази област първото изследване, което цели да разгледа влиянието на продължителното въздействие на житейски стрес върху клетъчния имунитет, е на Baftrop et al. (1977) (2), които проследяват имунната функция при наскоро одовели индивиди. Те измерват пролиферационната активност на лимфоцитите и откриват потисната имунна активност, в сравнение с контролната група, на осмата седмица след одовяването, но не и на втората. Промените в имунната функция не могат да се свържат с промени в тироксин, растежен хормон, пролактин и кортизол.

Schleifer et al. (1983) (41) в едно по-мащабно изследване докладват за наличието на подобно потискане на лимфоцитната активност 5—7 седмици след одовяването. Те не откриват разлики в броя на левкоцитите, в общия брой лимфоцити или процентното отношение на Т и В-лимфоцитите преди и след одовяването. Отново наблюдаваните промени не могат да бъдат обяснени с промени в невроендокринната активност.

Irwin et al. (1987) (20) също така наблюдават понижена активност на натурални килърни клетки (NKC) при одовели жени в сравнение с контролна група. Linn et al. (1982) (32) изследват няколко имунологични показателя и наблюдават промени само в нивата на IgA и G при индивиди, в чието семейства има наскоро настъпила смърт или сериозно заболяване.

Друг начин за изследване на естествено съществуващ житейски стрес е използването на обективно оценен стрес от житейски събития. Този модел за първи път се прилага на практика от Locke & Heisel (1977) (33), които предполагат, че стресът от житейските събития може да наруши имунологичната реакция при ваксинации. Като изследват 124 доброволци с A/NJ/76 грипна имунизация, те не откриват зависимост между житейските събития през периода от последната година и последния месец и покачването на титъра към антителото след ваксинацията. Освен това поставянният титър е независим от настроението и от взаимодействието между стреса и настроението. Оттук те правят извода, че за да се демонстрира влияние на нивото на стреса върху имунната функция, изследванията трябва да се насочат към клетъчния имунитет.

Roessler et al. (1979) (38) и Greenne et al. (1978) (15) също не успяват да открият зависимост между житейски събития и ваксинна реакция. Първите автори отбелязват, че липсата на зависимост би могла да се дължи и на неправилно провеждане на експеримента, но вторите откриват обратна зависимост между стреса от житейски събития и лимфоцитната цитотоксичност. Тези три изследвания говорят, че житейският стрес по всяка вероятност има различно отражение върху клетъчния и хуморалния имунитет.

Като продължение на първото си изследване Locke et al. (1978) (34) отново разглеждат зависимостта между житейските събития и имунната функция, но този път в по-големи подробности. При 108 студенти се определя нивото на стреса вследствие на житейски събития, психиатричната им симптоматика и особеностите на характера им. За адекватно справяне със стреса се смята наличието на незначителен субективен дистрес при високо ниво на обективен стрес и обратно. Имунните показатели включват активност на NKC, клетъчно-медирана цитотоксичност и титър на антителата преди и след A/NJ/76 грипна ваксина. Това изследване открива съществена зависимост между няколко от психосоциалните фактори и имунните показатели. Индивидите, които не се справят адекватно със стреса, имат значително по-

нижена NKC активност. Оказва се, че житейските промени и неадекватното справяне със стреса са свързани с активността на NKC, когато се изследва последната година, но не и последният месец или 2 седмици. По всяка вероятност кумулативните ефекти на стресовите събития са от по-съществено имунохологично значение от събитията в даден месец.

Освен ефектите на житейския стрес, редица работи разглеждат и свързания с тях субективен дистрес (напр. депресия, тревожност и др.). Linn et al. (1982) (32) наблюдават по-нисък брой на циркулиращите лимфоцити и по-слаба реакция спрямо митогени при депресивно болни. В друго изследване тези автори показват, че лимфоцитната реакция спрямо митогени е в обратна зависимост от тревожността при хоспитализирани болни (Linn et al., 1981) (31).

Също така Irwin et al. (1986) (19) разглеждат активността на NKC при жени, които се различават по степен на депресия, определена по Hamilton скала за депресия (Endicott et al., 1981) (9) и по житейски промени, според Social Readjustment Scale (Holmes & Rahe, 1967) (18). Наличието на депресия и голям степен на житейски промени корелира с нарушената активност на NKC.

Locke et al. (1984) (37) също съобщават за потисната активност на NKC, корелираща с нивото на субективен дистрес на студенти, но не и с ретроспективното оценяване на житейските събития. Житейските събития се оценяват по методиката на Holmes & Rahe (1967) (18), като са добавени няколко въпроса, свързани със студентския живот, а психиатричните симптоми по Hopkins Symptoms Checklist (Derogatis et al., 1971) (5), който оценява появата на соматични, когнитивни и афективни симптоми. В това изследване като „добро справяне“ отново се определя наличието на ниско ниво на субективен дистрес при съществени житейски промени. Групата с най-малко на брой субективни симптоми в лицето на най-значителен стрес има най-високите нива на активност на NKC и се различава съществено от групата с висок стрес и голям брой симптоми.

Психопатологични прояви, измерени според Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI), също корелират с понижена активност на NKC (Heisel et al., 1986) (17). При 10 от 12-те скали на методиката се открива съществена обратна връзка с активността на NKC, като тя е особено силна при скалата за депресия. Стойностите на скалата за сила на Аз-а, която често се използва като индикатор за психическо здраве, показват съществена положителна корелация с активността на NKC.

Освен житейските събития, в гореспоменатото изследване Roessler et al. (1979) (38) разглеждат и начините на справяне със стреса като психосоциална променлива, свързана с имунната функция. Като мярка за справяне със стреса те използват силата на Аз-а, измерена по скалата на Barron. Резултатите показват, че когато се вземе предвид дозата на ваксината, титърът на антителата корелира със силата на Аз-а.

Изводите за влиянието на обективно оценени стресиращи житейски събития върху имунната активност са противоречиви, но субективната степен на дистрес практически винаги корелира с имуносупресията.

Друг подход за изучаване на влиянието на естествени стресори върху имунната система е изследването на студенти по време на изпитни сесии. Така например Dorian et al. (1981) (8) изследват студенти по медицина 10—14 дни преди съществен квалификационен изпит и 10—14 дни след него, като резултатите се сравняват с контролна група, която не държи изпити.

Открива се значително понижена лимфобластна трансформация при студентите преди изпит в сравнение с контролата, която се покачва над стойностите за контролата в периода след изпита. Когато групите се разделят допълнително според нивото на субективен дистрес, се откриват нови различия. Групата с висок дистрес има понижено формиране на розетки в сравнение с групата с нисък дистрес. Формирането на розетки е показателно за циркулиращите Т-лимфоцити и може да се повлияе от вегетативни агенти. Оттук може да се направи изводът, че имунологичните разлики между двете групи могат да се медиират чрез вегетативната нервна система. И тук не е възможно наблюдаваните явления да се обяснят чрез разлики в кортизолните нива.

В друга серия от изследвания със студенти по медицина се сравняват редица психологични и имунологични показатели, взети един месец преди изпитна сесия и по време на сесията. При този модел се откриват разлики в активността на NKC, както и разлики в процентите на NKC (Kiecolt—Glaser et al., 1984) (25); (Kiecolt—Glaser et al., 1986) (27).

Същият колектив открива понижена пролиферация на лимфоцити спрямо митогените РНА и конканавелин А (Con A), по-нисък процент на Т-клетките, по-нисък процент на хелперните и супресорни Т-клетки, по-нисък процент на общия брой лимфоцити, както и по-слаб синтез на гама-интерферон от лимфоцити, стимулирани с ConA, по време на изпитната сесия (Glaser et al., 1985), (1); Glaser et al., 1986 (13); Glaser et al., 1987) (14). Интерферонът е основен регулатор на NKC като стимулира техния растеж, диференциация и способността им да атакуват чужди клетки. Синтезът на интерферон спада от средно 2000 U/ml до 40 U/ml по време на изпитите.

Открива се и по-висок титър на антителата към три латентни херпес вируси — EBV, HSV-1 и цитомегаловirus — по време на изпитите (Glaser et al., 1985) (12). Това наблюдение говори за по-слаб контрол на клетъчната имуна система върху вирусната латентност при стресови ситуации.

Тези изследвания показват, че изпитният стрес може да бъде имунопотискащ, особено при тези индивиди, които имат високо ниво на субективен дистрес.

Реално погледнато, стресът при изпит е пример за останък житейски стрес. Продължителното сблъскване с конкуренцията във висшето учебно заведение е един вид „хроничен“ стрес — или т. н. академичен стрес. Така например Kasl et al. (1979) (24) намират зависимост между психосоциалните рискови фактори и податливост към инфекциозна мононуклеоза при студентите във висшата военна академия, които те са проследили в продължение на 4 години. Също така Jemmot et al. (1983) (22) разглеждат зависимостта между мотивация, академичен стрес и имунна функция, определена чрез слюнчен IgA при студенти по стоматология. Оценяването се прави на два пъти в периоди, характеризиращи се с ниско ниво на стрес и на три пъти в такива с високо ниво. Нивото на IgA е значително по-ниско в периоди с високо ниво на стрес в сравнение с периодите с ниско ниво.

МЕЖДУЛИЧНОСТНИТЕ ОТНОШЕНИЯ КАТО ИЗТОЧНИК НА СОЦИАЛНА ПОДКРЕПА

В последните години рязко се увеличи интересът към връзката между нивото на социална подкрепа и здравето (Broadhead et al., 1983) (3); Sagan, (1987) (40). Социалната подкрепа се дефинира като ресурсите (потенциално

полезна информация и материална помощ), които се доставят от другите (Cohen & Syme, 1985) (4). Тези ресурси играят съществена роля при определяне на адаптивните способности на индивида и здравословното му състояние. В последно време работите в тази област са насочени към изясняване на въпроса дали социалната подкрепа подобрява здравето независимо от нивото на стреса (хипотеза на директния ефект), или го предпазва от патогенният ефект на стреса (хипотеза за буфериращото действие). Изследванията подкрепят едновременното действие и на двата механизма.

Механизмите, които медирират отношението между социалните фактори и податливостта към заболявания, са сложни и засега неизяснени. Несигурността в социалните взаимодействия предизвиква дълбоки психологически и ендокринни промени. Социалната подкрепа от своя страна дава чувство на стабилност, непрекъснатост и предсказуемост, които биха могли да противодействат на несигурността и страхът от новото и неизвестното. Възниква въпросът за биологичните медиатори на ефектите на социалните отношения и здравето, но работите, които проследяват невроендрините и имунологични корелации на социалната подкрепа, засега са малко. Теоретически, социалната подкрепа би могла да намали физиологичната реакция към стресовите събития или да буферира ефекта на физиологичната реакция върху здравето.

Thomas et al. (1985) (45) търсят зависимост между нивото на холестерола, пикочната киселина и имунната функция, от една страна, и нивото на социалната подкрепа, от друга. Наблюдават се статистически значими обратни корелации между нивото на социалната подкрепа и нивата на холестерола и пикочната киселина, както и съществена права зависимост с имунната активност (изразена в общ брой лимфоцити и активност спрямо митогена РНА).

Според Kiecolt—Glaser et al. (1984a) (25) в работите в областта на социалната подкрепа се съдържат съществени недостатъци и неточности при дефинициите и измерванията, които тези автори избягват, като съсредоточават вниманието си върху изследването на самотата, която е по-ясна като понятие и чието определяне е свързано с по-малко проблеми. В тяхната работа, която бе разгледана по-горе, студентите с висок индекс на житейски промени и самота (UCLA Loneliness Scale; Russel, 1982) (39) имат значително по-ниска активност на NKC.

Подобно изследване правят Kiecolt—Glaser et al., (1984b) (26), като изследват психиатрично болни в деня на постъпването им в клиниката. Групата с висока степен на самота има значително по-високи стойности на кортизол в урината, както и по-ниски нива на активност на NKC и по-слаба активност на лимфоцитите спрямо митогена РНА.

Наред с овдовяването, което бе разгледано като негативно житейско събитие, но същевременно представлява пример за прекъсване на подкрепяща връзка със съществено емоционално съдържание, разводът е едно от най-стресиращите житейски събития, като и двете се асоциират с много висока честота на физически и психически заболявания, включително инфекциозни и ракови. На базата на изследвания в тази насока (Kiecolt—Glaser et al., 1987) (28) проследяват възможността процесът на адаптация към развод или раздяла да е свързан с имунологични промени. Жени, които са разделени от съпрузите си в продължение на година или по-малко, имат по-слаба имунна активност. Сред разведените или разделените жени по-скорошната раздяла и по-голямата степен на привързаност към съпруга, определена по скалата

на привързаност (Kitson, 1982) (30) са свързани с по-слаба имунна функция и с по-висока степен на депресия и самота. Нивото на субективния дистрес в тази работа се определя по Brief Symptom Inventory (Derogatis & Spencer, 1982) (6), а житейските промени по Psychiatric Epidemiological Research Inventory Life Events Scale (PERI) (Dohrenwend, 1978) (7). Подобни резултати се наблюдават и при проведено изследване с мъже (Kiecolt—Glaser et al., 1988) (29).

Съществува зависимост и между качеството на брака, определено по Dyadic Adjustment Scale (Spanier, 1976) (43), и здравето. В гореописаното изследване по-ниското качество на брака е тясно свързано с по-високи нива на дистрес и самота, както и с по-слаба активност на имунната система по три от изследваните показатели.

Данните от тези изследвания са показателни за връзката между социалната подкрепа и здравето. Фактът, че съществува зависимост между по-ниското качество на брака, депресията и имунната функция говори, че простото присъствие на партньор не е тъждествено с наличието на подкрепяща връзка. Освен това при разведените и разделените жени по-голямата привързаност към вече отсъстващия мъж също е свързана с отрицателни психологически и имунологични последици. Като се има предвид, че самотата също корелира с потисната имунна активност, може да се направи изводът, че качеството на междуличностовите отношения на индивида се отразява на имунологично ниво.

И З В О Д И:

От този обзор може да се направи изводът, че психосоциалните фактори се асоциират с промени в редица имунологични параметри, които, общо взето, са в посока на имуносупресия. От друга страна, удовлетворителните междуличностови отношения могат да играят проектираща и стимулираща роля. Откриват се различия в ефектите на остър и хроничен стрес, както и в реакцията на елементите на клетъчния и хуморалния имунитет.

Както обикновено се случва в сравнително нови области на изследване, изводите за психоимунологичните зависимости при человека идват предимно от корелационни анализи, които в самата си същност са ограничени, особено когато се основават на ретроспективно получени данни. Макар и да се откриват корелации, изводи за посоката на причинно-следствената връзка трябва да се правят много внимателно. Въпреки че всяко отделно изследване би могло да се критикува от методологична гледна точка, когато се разглежда литературата като цяло, не може да не се направи заключението, че психосоциалният стрес оказва влияние върху имунните параметри.

Една от хипотезите е, че първоначалната реакция към стреса се изразява в преходна активация на някои компоненти на имунната система. Когато това състояние на възбуда продължи дълго време, краткотрайната стимулация води до изтощение на имунната система и имунодепресия. Оказва се, че ефектът върху имунната функция зависи от взаимовръзката между величината на стреса и индивидуалната способност за адаптация. Освен това, други фактори като социалната подкрепа могат да бъдат модерирани и да повлияват биологичната адаптация и съответно и имунната компетентност в присъствието на стресови стимули. Очевидно взаимодействията са изключително сложни и изискват допълнителни подробни изследвания.

За тази цел в бъдеще е необходимо да се наблегне върху проспективните изследвания, които да позволяват едновременно анализ между индивидите

и за даден индивид във времето, като се използват нестресирани контролни групи и естествени стресори с достатъчна сила, за да повлияят на имунитета. Освен това било полезно да се сравнят ефектите на краткотраен и дълготраен хроничен стрес. Необходимо е да се задълбочат усилията за изясняване ролята и механизмите на действие на локуса на контрол, начините за справяне със стреса, социалната подкрепа и др. Накрая, изследователите би трябвало да намерят начин да стандартизират използваните имунологични и психометрични оценъчни методики, за да има база за сравнение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проблемът за връзката между емоциите и здравето се обсъжда откакто медицината съществува, но новата интердисциплинарна наука психоневроимунология, която разглежда връзката между психосоциалните фактори и имунитета, както и механизмите, чрез които нервната система модулира имунната функция, едва от скоро започва научно да илюстрира тази зависимост.

Изследванията се затрудняват от факта, че имунната система се състои от множество подсистеми, че съществуват разнообразни показатели за нейната компетентност и че те могат да не проявяват еднопосочни промени при даден вид стрес. Същевременно психическите изживявания са изключително разнообразни и очевидно е безполезно да се правят обобщения за ефектите на „стреса“, без да се уточнява за какъв тип стрес става дума. Дори когато типът на стреса е определен, той ще има различен ефект в зависимост от личностовите характеристики, от психичното и физичното ѝ състояние в момента на събитието. В бъдеще стремежът е да се постигне по-задълбочено разбиране за психосоциалните променливи, които се отразяват върху появата и развитието на редица заболявания, за биологичните механизми, чрез които те съществяват въздействието си, което в крайна сметка да се отрази върху профилактичните и терапевтичните подходи.

* * *

Преди повече от три века, през 1619 година, френският философ René Descartes поставя началото на философска теория, която той разработва през целия си живот. Неговите метафизични разсъждения водят до известното му твърдение, че психичното и физичното са сегрегирани и независими — основният постулат на Декартовия дуализъм. Не всички учени, нито преди, нито след негово време са се присъединявали към тази гледна точка. Аристотел е един от първите, които говорят за гръзка между настроението и здравето. Дарвин също вярва, че тази връзка е от съществено значение. Но методите, които биомедицинските науки притежаваха досега, не бяха в състояние да дадат научна илюстрация и обяснение на наблюдаваните зависимости. Пропастта, която съществува между емоциите, мозъчната активност и молекулярните процеси, започва да се заличава благодарение на изключителните постижения на молекулярната биология, имунологията и невронауките в последните години. Тази пропаст същевременно разделя съвременната медицина от медицината на 21-ия век, както се изразява Hall (1989) (16), който счита, че с психоневроимунологията се поставя началото на една революция в областта на биомедицинските науки.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. A der, R. 1981; (ed) Psychoneuroimmunology. NY: Academic Press.
2. Ba rtrop, R. W., E. Luckhurst, L. Lazarus. 1977; Depressed lymphocyte function after bereavement. *Lancet*, 1, 834—836.
3. Bro adhead, W. E., B. H. Kap lan, S. A. James, E. H. Wagner, V. J. Schoenbach, R. Grim son, S. Heyden, G. Tibblin, G. H. Sehlbach, 1983; The epidemiological evidence for a relationship between social support and health. *Am J Epidemiology*, 117, 5:521—537.
4. Cohen, S., S. L. Syme, 1985; Social Support and Health. NY: Academic Press.
5. Derogatis, L. R., R. S. Lipman, L. Cov i, K. Ricke l s, 1971; Neurotic symptom dimensions as perceived by psychiatrists and patients of various social classes. *Arch Gen Psych*. 24:454—464.
6. Derogatis, L. R., P. M. Spencer, 1982; The Brief symptom inventory (BSI): Administration, scoring and procedures. Manual 1, Baltimore, Clinical Psychometrics Research, (цит. по Kiecolt-Glaser et al., 1987).
7. Dohrenwend, B. S., L. Krasnoff, A. R. Askenasy, B. P. Dohrenwend, 1978; Exemplification of a method for scaling life events. The PERI life events scale. *J. Health Soc Beh*, 19:205—229.
8. Dorian, B. J., E. Key ston e, P. E. Garfinkel, 1981; Immune mechanisms in acute psychological stress (Abstracts) *Psychosom Med* 43:84 (цит. по Locke, 1982).
9. Edin cott, J., J. Cohen, J. Nee, J. Fleiss, S. Sarantakos, 1981; Hamilton depression rating scale. *Arch Gen Psych*, 38:98—103 (цит. по Irwin et al. 1986).
10. Fox, B. H. 1981; Psychosocial factors and the immune system in human cancer. In R. Ader (ed) Psychoneuroimmunology (103—158), NY, Academic Press.
11. Glaser, R., J. K. Kiecolt-Glaser, J. C. Stout, K. L. Tarr, C. E. Speicher, J. E. Holiday, 1985a; Stress-related impairments in cellular immunity. *Psychiatric Res* 16:233—239.
12. Glaser, R., J. K. Kiecolt-Glaser, C. E. Speicher, J. E. Holiday, 1985b; Stress, loneliness and changes in herpes virus latency. *J. Beh Med* 8:249—260.
13. Glaser, R., J. Rice, C. E. Speicher, J. C. Stout, J. K. Kiecolt-Glaser, 1986; Stress depresses interferon production concomitant with a decrease in natural killer cell activity. *Beh Neurosci*, 100:675—678.
14. Glaser, R., J. Rice, J. Sheridan, R. Fertel, C. E. Speicher, J. C. Stout, D. Pin sky, M. Kotur, A. Post, M. Beck, J. K. Kiecolt-Glaser, 1987; Stress-related immune suppression: Health implications. *Brain, Behav and Immunity* 1:7—20.
15. Greene, W. A., R. F. Betts, H. N. Och till, 1978; Psychosocial factors and immunity: Preliminary report (Abstract). *Psychosom Med* 40:87. (цит. по Locke, 1982).
16. Hall, S. S., 1989; A molecular code links emotions, mind and health. *Smithsonian*, 20, 5: 62—71.
17. Heisel, J. S., S. E. Locke, L. J. Kraus, R. M. Williamson, 1986; Natural killer cell activity and MMPI Scores of a cohort of college students. *Am J. Psychiatry* 143; 11:1382.
18. Holmes, T. H., R a h e, R. H., 1967; The social readjustment rating scale. *J. Psychosom Res* 11:213—218.
19. Irwin, M., M. Daniels, E. T. Bloom, H. Weiner, 1986; Life events, depression and natural killer cell activity. *Psychopharm Bull* 22, 4:1093.
20. Irwin, M., M. Daniels, T. L. Smith, E. T. Bloom, H. Weiner, 1987; Impaired natural killer cell activity during bereavement. *Brain, Behavior and Immunity*, 1:98—104.
21. Ishigami, T., 1919. The influence of psychic acts on the progress of pulmonary tuberculosis. *Amer Rev Tuberculosis* 2:470—484.
22. Jemmott, J. B., J. Z. Borysenko, D. C. McClelland, R. Chapman, D. Meyer, H. Benson, 1983; Academic stress, power motivation and decrease in secretion rate of salivary IgA. *Lancet* 1:1400—1402.
23. Jemmott J. B., C. E. Locke, 1984; Psychosocial factors, immunologic mediation and human susceptibility to infectious diseases: How much do we know? *Psychological Bull*, 95, 1:78—108.
24. Kasl, S. Y., A. S. Evans, J. C. Niederman, 1979; Psychosocial risk factors in the development of infectious mononucleosis. *Psychosom Med*. 41:445—466.
25. Kiecolt-Glaser, J. K., W. Garner, C. E. Speicher, G. Penn, R. Glaser, 1984a; Psychosocial modifiers of immuno-competence in medical students. *Psychosom Med*. 46:7—14.
26. Kiecolt-Glaser, J. K., D. Ricker, J. George, G. Messick, C. E. Speicher, W. Garner, R. Glaser, 1984b; Urinary cortisol, cellular immuno-competence and loneliness in psychiatric patients. *Psychosom Med*, 46:15—24.
27. Kiecolt-Glaser, J. K., R. Glaser, E. Strain, E. Stout, K. Tarr, J. Holliday, C. Speicher, 1986; Modulation of cellular immunity in medical students. *J. Beh Med* 9:5—21.
28. Kiecolt-Glaser, J. K., L. D. Fisher, P. Ogracki, J. C. Stout, C. E. Speicher, R. Glaser, 1987; Marital quality marital disruption and immune function. *Psychosom Med*,

- 49:13—34. 29. Kiecolt-Glaser, J. K., S. Kennedy, S. Malkoff, L. Fisher, C. E. Speicher, R. Glaser, 1988; Marital discord and immunity in males. *Psychosom Med*, 50:213—229. 30. Kitson, G. C., 1982; Attachment to the spouse in divorce: A scale and its application. *J. Marriage Fam*, 44:379—393. (цит. по: Kiecolt-Glaser et al., 1987) 31. Linn, B. S., M. W. Linn, J. Jensen, 1981; Anxiety and immune responsiveness. *Psychol Rep* 49:969—70. 32. Linn B. S., M. W. Linn, J. Jensen, 1982; Degree of depression and immune responsiveness. *Psychosom Med* 44:128. 33. Locke, S. E., J. S. Heisel, 1977; The influence of stress and emotions on human immunity (Abstract) *Biofeed Self Regul* 2:320. (цит. по: Jemmott & Locke, 1984). 34. Locke, S. E., M. W. Hurst, J. S. Heisel, 1978; The influence of stress on the immune response. Annual Meeting, American Psychosomatic Society. Washington, DC, April 1, 1978 (цит. по: Locke, 1982). 35. Locke, S. E., 1982; Stress, adaptation and immunity — studies in humans. *General Hosp Psychiatry*, 4:49—58. 36. Locke, S. E. M. Horrig-Rohan, 1983; Mind and Immunity: Behavioral Immunology, an Annotated Bibliography, NY, Inst. for the Advancement of Health. 37. Locke, S. E., Kraus, L., Lesserman, J., Hurst, N. W., Heisel, J. S., Williams, R. M., 1984; Life change stress, psychiatric symptoms and natural killer cell activity. *Psychosom Med* 46:441—453. 38. Roessler, R. L., T. R. Gate, J. W. Lester, 1979; Ego strength, life change and antibody titers. Paper presented at the Annual Meeting, American Psychosomatic Society. Dallas, TX March 25, 1979 (цит. по: Jemmott & Locke, 1984). 39. Russell, D., 1982; The measurement of loneliness. In: Peplau L. A., Perman D. (eds), *Loneliness: a Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*, NY, Wiley. 40. Sagan, L. A.: *The Health of Nations: True Causes of Sickness and Well-being*, NY, Basic Books, 1987. 41. Schleifer, S. J., S. E. Keller, M. Camerino, J. C. Thornton, M. Stein, 1983; Suppression of lymphocyte stimulation following bereavement. *JAMA* 250:374. 42. Solomon, G. F., 1981; Emotional and personality factors in the onset and course of autoimmune disease, particularly, rheumatoid arthritis. In R. Ader (ed) *Psychoneuroimmunology* (259—280) NY, Academic Press. 43. Spanier, G. B., 1976; Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *J. Marriage Fam*, 38:15—28. (цит. по: Kiecolt-Glaser et al. 1987). 44. Stein, M., 1981; A biopsychosocial approach to immune function and medical disorders. *Pediatric Clinics of North America*, 4:203—221. 45. Thomas, P. D., J. M. Goodwin, J. S. Goodwin, 1985; The effect of social support on stress-related changes in cholesterol level, uric acid and immune function. *Am J. Psychiatry* 142:735—773.

PSYCHOSOCIAL FACTORS AND IMMUNITY

I. Todorova

The paper presents a literature review in the field of psychoneuroimmunology and on the current research of the influence of certain psychosocial factors upon immune competence in man. The relationship between life-change stress and such personal characteristics as coping style, social support resources and loneliness, on the one hand, and the immune system activity — on the other hand, are discussed. The possible implications of the findings are pointed out, as well as some direction for further research.

Икономическа психология

ПОТРЕБЛЕНИЕ И ИКОНОМИЧЕСКА МОТИВАЦИЯ

ЛЮДМИЛ КРЪСТЕВ, ИВАН КРЪСТЕВ

Разглежданите въпроси явно излизат извън рамките както на политическата икономия, така и на психологията. Решаването и по-нататъшното им развитие става предмет на относително новата интердисциплинарна наука — икономическата психология. Без да се спирате подробно върху предмета, задачите и методите на изследване, ще посочим само, че в най-общ план тази наука се занимава с проблемите, засягащи отношението на човешкия фактор (в личностен план) към производствено-икономическата дейност. Според известния френски психолог и икономист Пиер-Луи Рейно „икономическата психология се занимава с въпросите за отношенията, поставени от сложното подреждане на ресурсите при производството, размяната и потреблението¹.“

Пиер-Луи Рейно разглежда икономиката преди всичко като дейност, свързана с разход на материална и духовна енергия. За да бъде ефективна, икономическата дейност трябва оптимално да съчетава материалните елементи на производството с човешкия фактор. Класическата икономическа наука в своето развитие насочва вниманието си главно към първия фактор, който е по-лесно достъпен за наблюдение и по-точно измерим с различни показатели. Съвременното обществено развитие налага да се обрне съществено внимание на человека като личност в икономическата дейност, представен със своите способности, мотивация и вътрешна енергия. Именно икономическата психология е призвана да хуманизира политическата икономия.

За да се обяснят съвременните тенденции в икономическата област, трябва да се постави важна автономна цел на новата дисциплина: вече не става въпрос само до максимално увеличаване на доходите както при традиционната политическа икономия, а до формиране на психологическите възможности на индивидите за развиване на икономическа дейност.

Известно е, че класическата политическа икономия в лицето на своите най-ярки представители Адам Смит, Жан-Батист Сей, Давид Рикардо и Стюарт Мил възприема идеята за водещата роля на производството и вижда именно в него основата на социалната действителност при различните общества. Физиократите, начело с Франсоа Кене, считат единствено земята като основно продуктивно средство, а по-късно Д. Рикардо ще добави, че капиталът не е нищо друго освен „кристиализиран“ човешки труд.

Към тази идея се присъединява и марксистката политическа икономия, която учи, че в основата на развитието на човешкото общество лежи производството на материални блага, като това производство не е само основа за живота на обществото, но оказва решаващо влияние върху всички страни в неговото развитие и определя идеите, възгледите и духовния му живот. Така трудовата човешка дейност е поставена като основна и по начало продуктивна. В същото време потреблението остава настризи от вниманието на

¹ Pierre-Louis Reynaud. La psychologie économique; PUF, 1964, p. 7.

официалната икономическа наука у нас, като често се подчертава неговият подчинен характер, изразяващ се преди всичко в търдението, че преди продуктите да бъдат потребени, те трябва да бъдат произведени. Традиционно е становището, че измененията в производството предизвикват съответни изменения в разпределението, размяната и потреблението.

Убедени сме, че най-важното условие за всяко съществуване (а не само за производството), както и крайната му цел е потреблението. Ние първо се храним, преди да произвеждаме и преставаме да потребяваме едва след като престанем да съществуваме. Рамките на потреблението надхвърлят рамките на производството както по място, така и по време. Производствените дейности са ограничени на едно място, винаги по-тясно във всекидневния живот и в същото време човек не престава да желае разширяването на своите зони на присвояване и удоволствия. Времето на потребление също надхвърля времето на производството.² Като цяло човешката дейност се вписва в потреблението и по израза на Дж. М. Кейнс това е единствената цел и единственият предмет на цялата икономическа дейност.

Необходимо условие за консумацията е съществуването на потребяеми блага, а въпросът за тези блага, за тяхната природа или свойства, е вторичен. В този смисъл както в началото, така и в края на процеса на възпроизводството стои удовлетворяването на потребността.

Разбира се, това удовлетворяване се осъществява само във взаимнозависими форми и в определени социални рамки. Невъзможността на децата или на възрастните хора да задоволяват своите потребности ги прави зависими от други, като по този начин тяхното съществуване се свежда до паразитизъм. Други социални групи (безработни, физически или умствено негодни) също могат да се приобщат към чистите консуматори. Всички те, по различни причини, или не знаят, или не могат да дадат своята трудова част на обществото. Доколкото индивидът се осъществява само в групата, приобщаването на тези категории хора към социалния живот се извършва на чисто алtruистична основа.

Посочените факти невинаги се взимат под внимание от по-голямата част от икономистите-класици. Така, както те приемат труда за създател на богатството и цялата действителност и по този начин всяка нетрудова дейност или бездействие им се струва провокация, по същия начин те виждат в егоизма главния двигател на човешките дейности.

Вярно е, че марксистко-ленинската политическа икономия предвиждаше на определен етап в развитието на обществото изграждането на материално-техническата база на комунизма и на тази основа — обезпечаване на изобилие от материални и културни блага. Действително при абсолютно изобилие потребностите се проявяват само на равнището на разпределението, като приносът на всеки за произведения продукт става доброволен, пропорционален на индивидуалните възможности и естествено безплатен. Без да разглеждаме критичните оценки на тази концепция, само ще споменем, че в горния смисъл никакво друго понятие, освен метафизично, може да бъде използвано, тъй като не е възможно да се достигне абсолютното потребление.

В този смисъл историческото съпоставяне показва големи разлики в степента на задоволяване на основните потребности при различните общества-

² Има се предвид съотношението между продължителността на човешкия живот и времето, през което човек се занимава с производствена дейност.

но-икономически системи независимо от наличието на социално справедлива система на разпределение. Колкото и огромен да изглежда заграбеният при-
наден продукт за различни цели и колкото и големи да бъдат разликите в индивидуалното богатство, частта на социално най-слабия остава достатъчна, за да могат да се задоволяват основните му потребности. Ако се приеме, че жизнен минимум не съществува и че ограничеността на лукса определя долната граница на равницето на потребление (а не обратното), не би могло да се отрече, че именно общият обем на консумацията в много по-голяма степен определя разликите в обществената йерархия, отколкото реалното уча-
стие в произведенията продукт. Например работникът е по-полезен и по-про-
изводителен от държавния служител, обаче равницето на неговото потребле-
ние е по-ниско и не само качествено различно. Да не се зачита ролята на потреблението означава да се гледа изкривено на реалната действителност,
широко деформирана от примата на производството, където личният инте-
рес се приема като единствено ефикасния мотив, стимулиращ човешкото уси-
лие за производствена дейност.

* * *

В епохата на зараждането на капитализма, а още повече и преди това общественото производство е слабо, недоразвито и посредствено както в ка-
чество, така и в количествено отношение. През този период вечният страх от липсата или недостига на материални блага до голяма степен допринася да се остойности идеята за „богатството“ и поради това и съществуващата мотивация е насочена много по-малко към производството на тези блага, от-
колкото към тяхното присвояване. Влиянието на християнската религия води до засилване на неприязнь към икономическите реалности. Ученето за двойственото начало на човешката натура, идеята за вечността на душата и мимолетността на тялото, приматът на благоденствието над задоволяването на материалните потребности, приемането на аскетизма като условие за духовно благополучие обезстойностяват (или подценяват) както потреблението, така и производството. Религията включва идеалистическа интерпретация на поведението в рамките на съзнанието и вмества човека в света на обек-
тивната необходимост по принудителен начин, изцяло зависим от съдбата.

В този смисъл особено силно и сега се чувства отрицателното влияние на религията върху икономическата дейност на слаборазвитите общества в африканския континент. Според френския икономист и социолог Жилберт Блардон „Възгледите на африканца за света са такива, че той придава на икономическата дейност много повече социален и религиозен смисъл, от-
колкото утилитарен. Това обяснява отношението на африканца към произ-
водството и използването на натрупаното богатство.“³ Подобна е и позицията на френския психолог и икономист Жак Бине, който се занимава с проблемите на икономическата психология в слаборазвитите икономически страни на Африка.

Естествено човек, чието поведение се определя само по силата на „све-
тата воля“, не е свободен в своята икономическа дейност и постоянно трябва да се съобразява с църковните указания, поддържащи определения ред, при който всичко идва от желанието на Бога. Поради тази причина отделният индивид има само тези потребности, които са му налагани от църковните ин-

³ Blardon, G. *Progrès économique dans le Tiers Monde*. P., 1972, p. 27.
Binet, J. *Psychologie économique*, P., 1970, p. 227—228.

ституции. По-късно, когато духовното влияние намалява и общественото устройство придобива светски характер, същият индивид няма да има други потребности освен тези, формирани му от новия господар — цар, император или вожд, дошъл в името на републиката. В този случай потребностите на хората са йерархически построени и функционално подчинени на тези най-висши цели. Духовните потребности са единствените, които биват възприети като потребности, т. е. като необходимост, изискваща определена цена, която си струва задоволяването им. Другите потребности са подчинени и губят своята специфична същност. По отношение на висшите духовни потребности те стават „средство“, подчинено на определен ред, който е без съмнение израз на връзката между субект и управляващия, но който унищожава отделната материална потребност като субективна или радикална.

Във всяко тоталитарно общество потребностите на широките слоеве от населението се формират централизирано и се определят субективно в зависимост от интересите на управляващите въпреки твърдението, че те са обективна категория. Независимо от широко прокламирания и обявен за обективно съществуващ основен закон на социализма за все по-пълното задоволяване на растящите материални и духовни потребности, в реалната действителност материалните потребности остават подчинени и загубват по този начин своята специфична същност. Духовните потребности възприемат водеща роля, но деформирани и запълнени със идеологическо съдържание. Именно те стават мотиви на поведение и отразяват връзката между отделната личност и идеализираните представи за целите и пътищата на обществено-икономическото развитие.

* * *

Очевидно икономическата дейност стои в основата на развитието на човешкото общество. Историята показва, че равнището на потребление, кое то е в пряка зависимост от степента на развитие на икономическата дейност, определя в най-голяма степен мястото на отделните общества в йерархическата система на човешката цивилизация. Съществена роля за развитието на производителните сили без съмнение играе икономическата мотивация на отделния човек за производствена дейност. Политическата икономия разкрива целта на всяко производство — това е задоволяването на потребностите. В този смисъл най-общо би могло да се каже, че мотивацията за икономическа дейност се свежда до задоволяване на определени потребности. С развитието на човешките общества обаче се изменят и потребностите, а следователно и икономическата мотивация за производствена дейност.

В икономически слаборазвитите общества, където произвежданите блага са силно ограничени и недостатъчни, икономическата мотивация се свежда до личния интерес, в основата на който стои увеличаването на консумацията чрез повишаването на дохода. Колкото и парадоксално да изглежда, именно недостигът на материали блага засилва стремежа на човека към увеличаване на потреблението. Не случайно в нашето общество социалният престиж се определя от материалното благосъстояние на човека, което зависи от личните му доходи. Поради тази причина голяма част от интелигенцията се насочва не към реализация на личностните си способности, а към по-високо доходни професии. Известни са случаи, когато добри професионалисти (лекари или учители) стават таксиметрови шофьори и по този начин заемат по-

високо място в юерархическата стълбица на потреблението благодарение на увеличените си лични доходи.

В развитите индустриални общества мотивацията за увеличаване на доходите отстъпва място на такива вътрешни мотиви като реализация в службата, професионална или социална кариера, получаване на обществено признание и т. н. В този смисъл Елтън Мейо, позовавайки се на своите изследвания, отбелязва, че големината на работната заплата не стои на първо място и не е основен движещ стимул в поведението на хората. Според него на преден план излизат мотиви, които са свързани с професионалните интереси, възможности за растеж и в службата, благоприятен социално-психологически климат на работното място, насоченост към познавателно и професионално развитие. Посочените твърдения се подкрепят напълно от редица известни автори в областта на икономическата психология (Пиер-Луи Рено, Алберт Лаутербах, Дж. Кейнс, Дж. Голбрайт).

На основата на направените сравнителни теоретични проучвания могат да се очертаят следните насоки на разсъждение. В слаборазвитите икономически общества социалното положение на отделната личност се определя не от мястото, което тя заема в производството, а от мястото, което тази личност заема в потреблението. Тук икономическата мотивация се свежда главно до увеличаване на личния доход, който е в пряко пропорционална зависимост с увеличаване на потреблението.

По-различна е картината, която се забелязва в икономически развитите общества. Вероятно гарантираният минимум на потребление оказва силно влияние върху икономическата мотивация на личността. Без да се подценява ролята на личния интерес, насочен към увеличаване на дохода, на преден план излизат социалнозначими мотиви на поведение, изразявачи се в хуманизъм, професионално и социално израстване на човека, реализация на познавателните интереси и индивидуалните способности на отделната личност. Именно затова се налага по необходимост да признаем, че главното условие, определящо различията в икономическата мотивация, представлява степента в икономическото развитие на обществената система.

CONSUMPTION AND ECONOMIC MOTIVATION

L. Krustev, I. Krustev

The questions discussed in the present paper are from the field of a comparatively new interdisciplinary branch of knowledge — the economic psychology. Some aspects of consumption and its connection with the process of production are considered, the emphasis being given to the specific traits of economic motivation, its significance and functions in different social systems. On the basis of a comparative-theoretical analysis the conclusion is drawn that the substantial differences in the economic motivation of different societies are determined by the level of their economic development.

Студентско творчество

ПРОБЛЕМЪТ ЗА КОМУНИКАТИВНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ: СЪЩНОСТ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОДИ

НАДЕЖДА КАШЛАКЕВА

Проблемът за комуникативната компетентност се наложи със своята значимост в психологическата наука през 80-те години. Обстойното му изследване води началото си от клиничните заведения. Това обаче не го ограничава само в рамките на клиничните случаи. Вниманието на изследователите се насочва към тази област главно поради факта, че неадекватността в социалните и в комуникативните умения е свързана със самотата, депресията, стреса, беспокойството, свръхнапрежението. През последното десетилетие се забелязва подем в развитието и на психологическите теории за комуникацията. Основните въпроси, свързани с комуникативните умения, привличат все повече учени и стават център на оживени дискусии.

В първите теоретични изследвания по този проблем понятието „комуникативна компетентност“ се разглежда като част от социалната компетентност. Впоследствие Б. Спицбърг (1982) и У. Купач (1984) променят центъра на дискусиите, като обосновават седем области, които са мост към общото разбиране на компетентността. Тези области са същевременно и подходи за изучаване на компетентност: фундаментална компетентност, социална компетентност, социални умения, междуличностна компетентност, лингвистична компетентност, комуникативна компетентност, компетентност за взаимовръзки. Чрез всички тези категории комуникативната компетентност се концептуализира.

Фундаменталната компетентност е по-базова форма на комуникативна компетентност. Тя е способност на индивида да се адаптира ефективно към заобикалящата го среда всеки път, когато това е необходимо. Тъй като адаптирането е основно понятие при изясняване на компетентността, то тук нейното концептуализиране е свързано с когнитивните и перцептивните процеси, включени в способността за приспособяване на комуникативното поведение при различен контекст.

Социалната компетентност е вторият подход към общото разбиране за компетентност. При нея различаваме четири основни характеристики — когнитивна сложност, емпатия, поемане на роли, включване във взаимодействие. Високото равнище на когнитивна сложност дава възможност на индивида да възприеме повече контекстуални параметри и така по-добре да адаптира своето поведение. Емпатията и поемането на роли са допълнителни умения. Изследователите ги разглеждат като включващи умствени, въображаеми конструкти на ролята на другия с цел планиране на взаимодействието и афективното вместване в неговия емоционален свят (Р. Дюран, 1983). Поведенческите индикатори на включването във взаимодействието са контакт с очи, жестикации, емоционално напрежение.

Междудличностната компетентност е стратегическо селекциониране на комуникативните тактики, така че в най-голяма степен да съответстват на

целта. При тази категория основно умение е да се приемат и отразяват сигналите, идващи от другите, възможността да се възприеме това, което другият възприема.

Лингвистичната компетентност се разглежда като характеристика на съдържанието и структурата на взаимодействието. Тази компетентност е свързана най-вече със знания за граматически структури. Много често ниската лингвистична компетентност смъква общото равнище на компетентност докато до границата на некомпетентността.

Комуникативната компетентност като категория на общата компетентност е свързана с миналия опит и ролевия репертоар на личността. Най-често тя се определя като „способност за подходящо адаптиране към сигналите, постъпващи от самото взаимодействие (У. Купач, 1984 г.).

Компетентност за взаимовръзки е последната категория, чрез която се концептуализира комуникативната компетентност. Социалните умения и тази компетентност са почти сходни като съдържание. За разлика от социалните умения, тук не се вземат предвид специфичните умения. При тази компетентност най-вече се акцентира върху ефективността и полезността на едно взаимодействие, задоволството от процеса на неговото протичане.

Тези подходи за концептуализация на комуникативната компетентност дават възможност тя да се разграничи от социалната компетентност. Последната има по-обобщен характер, тя е комплекс от способности за цялостно адаптиране към света и се развива едновременно с процеса на социализация на индивида. Докато комуникативната компетентност се ограничава най-вече с взаимодействието между членовете на общността, социалната компетентност дава възможност на личността адекватно да променя своето поведение спрямо изменящите се условия, т.е. това не е само общуване, но и съвкупност от реакции спрямо процеси, социални структури и феномени. Най-общо комуникативната компетентност се дефинира като „способност да взаимодействаш добре с другите“ (Б. Спицбърг, 1987). Терминът „добре“ кореспондира с нейния качествен аспект. Характеристиките, които обикновено се свързват с качеството на комуникацията, включват: точност, яснота, разбираемост, съгласуваност, вещина, ефективност и уместност (Б. Спицбърг, 1987). От тях ефективността и уместността са най-общоприетите критерии отчасти затова, че те включват много от другите характеристики. В малко по-друг план компетентната комуникация се дефинира от Б. Спицбърг и У. Купач (1984) като „взаимодействие, което се смята за ефикасно при изпълнение на някои задоволяващи цели по начин, подходящ на обстоятелствата, при които става взаимодействието“.

За изясняване на понятието е необходимо да се определят основните термини, с които повечето изследователи работят. Единиците за анализ са самоописание и описание от другите, което налага да се идентифицират три типа лица — субект, партньор и наблюдател. В много случаи взаимодействието между субект и партньор е кодирано, степенувано или оценявано от трети лица, непряко свързани със самото взаимодействие. Това са наблюдалите, често цитирани в литературата като „съдии“ (У. Купач, 1984 и Б. Спицбърг, 1987). В дадена последователност на поведението, при взаимодействие в дадено време, всеки от тези елементи може да променя картина на компетентността.

Един от основните въпроси, свързан с комуникативната компетентност, е въпросът за компонентите на взаимодействието. Различните автори из-

казват различни хипотези, които са породени от спецификата на самото явление. Комуникацията е много трудна за изследване, въпреки че повечето изследователи са в състояние да различават компетентното от некомпетентното взаимодействие. Компонентите на компетентността включват предимно саморазкриване, агресивност, интерсоциално посвещаване, самообладание, ориентация към другия, емпатия, поемане на роля, чувствителност, внимание, отзивчивост, приспособимост, контрол, лекота на изразяване. Това са само няколко компонента, които са „концептуално свързани с конструкцията на компетентност“ (У. Купач, 1984). Почти няма концептуално ръководство за определяне кои компоненти са най-важни или дори кои термини концептуално се покриват един друг и до каква степен. Обикновено комплексът от умения се определя като важен за компетентното взаимодействие и се изследва неговата надеждност. Според повечето автори, работили по този проблем, е необходимо първо да се извлекат съответните умения директно от наблюдаваното поведение. Въпреки разногласията, които съществуват между различните автори относно операционализирането на комуникативната компетентност, съществува единомислие относно трите основни, общи компонента: когнитивен, афективен и психо-моторен. Когнитивната сфера се обяснява като „научаване на различни значения, как те са били използвани в различни ситуации в миналото и детерминиране на възможността за успех“ (МакКроски 1970, Р. Дюран, 1983 г.). Същите автори определят афективната компетентност като разглеждаща индивидуалните атитюди и чувства към знанието и поведението на когнитивната и психо-моторната сфера. Значимостта на афективната сфера е в нейното посредничество на останалите две. Например някой може да знае какво да направи (когнитивна сфера), но да не иска да го направи (афективна сфера). От трите компонента психо-моторният се възприема с най-голям изследователски интерес, тъй като той „произвежда“ представата за компетентността (У. Купач, 1984 г.).

В концепциите за комуникативната компетентност се приема, че тя може да се разглежда в две основни насоки. Първата е повлияна от бихевиоризма и включва поведенческата страна на взаимодействието. Това положение е логично, тъй като е много трудно да се оцени взаимодействието като компетентно или не, без да се наблюдава неговата външна част. Тази насока включва най-вече умения за водене на разговор, контакт с очите, словоохотливост, артикулация, жестове, проблеми с конструиране на изреченията и др. Заедно и неделимо от тях се изследва и втората страна на комуникативната компетентност, т.е. това е вътрешното, специфично ядро, което включва мотивацията и познанието. За да може анализът на компетентността за комуникация да не остане повърхностно разглеждан само чрез поведението, повече автори показват неговата връзка с цялостната структура на личността (Б. Спицбърг, У. Купач, 1983 г.).

Още при анализа на структурните компоненти на самите комуникативни дейности се вижда, че всяка част от тях е свързана с мотивите и потребностите от общуване. Подредени, структурните компоненти изглеждат така: предмет на комуникативната дейност, потребност от такава идейност, мотив, цел, средство и резултати от нея. Повечето изследователи смятат, че връзката на комуникативната компетентност със структурата на личността е очевидна. Една истинска компонентна комуникация предполага добра мотивация. Обаче само мотивацията не може да обезпечи задоволително взаимодействие. Затова са необходими още познания и умения. Тези три компо-

нейната според Купач (мотивация, познания и умения) осигуряват компетентно взаимодействие. Счита се, че всеки от тези три компонента участва с приблизително еднаква част в изграждането на всекидневните социални взаимодействия. За съжаление много рядко изследователите проследяват ролята на трите компонента едновременно. Най-често вниманието се насочва към уменията, защото се смята, че най-общо компетентността се изразява в и чрез уменията (Купач, 1984 г.). Кели подробно описва наблюденията си върху група от хора с комуникативни проблеми. Първоначално се е считало, че тези хора притежават „неадекватни умения“. Оказа се обаче, че бедата не е толкова в техните умения, колкото в това, че те възприемат себе си като по-малко умеещи от другите. Тогава вниманието се насочва към връзката между Аз-образа и комуникативна компетентност. През 1986 г. серия от изследвания доказват, че Аз-образът може да се разглежда като „предсказател“ за комуникативна компетентност. Съвременните изследователи считат, че що се отнася до мотивацията, познанията и уменията е необходимо да се използват прецизни методики, които да различат кой от компонентите променят картината на компетентността.

В края на 70-те години, когато започват много от изследванията в областта на комуникацията, все още се фокусира върху въпроса „кой“ се възприема като компетентен или некомпетентен. Дълго време се игнорира проблемът за компетентността на комуникативния процес. В много статии се говори за хората като компетентни или не, но подобна характеристика за процеса се изключва. Процесът на взаимодействие също може да бъде оценяван като компетентен или не (Б. Спицбърг, 1987 г.). Един от много важните въпроси във връзка с компетентността на хората и на самия комуникативен процес е въпросът за влиянието на ситуацията. Компетентността варира според Дюран в зависимост от типа на ситуацията и индивидуалните социални умения варират според контекста. Правилата за подходящо поведение варират в зависимост от ситуацията и ситуацията варира според броя на правилата, които се прилагат (Б. Спицбърг, 1989 г.). Друга зависимост на компетентността е известна от Бергер (1980 г.) — комуникативната компетентност варира според типа отношения. Както при ситуацията, тук обикновено се допуска, че компетентността при един или при друг контекст е различна. Едно лице може да бъде отличен комуникатор със съпруга си, но да бъде неспособен за комуникация с висшестоящо лице. При разглеждане на въпроса за комуникативната компетентност не може да се пренебрегне проблемът за нейното оценяване. За удобство изследователите са групирали елементите на компетентността около няколко основни въпроса — какво да се оценява, кога, кой да го оценява, къде и как. Авторите са единодушни по въпроса, че за това какво трябва да се оценява (т. е. областта на комуникативното поле) се изисква да се включат всички комуникативни умения. Те могат да бъдат групирани в няколко основни класа. Съществуват описани в литературата около 125 мерки на компетентност или свързани с компетентността конструкции в литературата. Основните класове умения са мета- и макроумения, познавателни и генеративни умения.

От казаното дотук биха могли да се направят следните

О Б О Щ Е Н И Я :

Комуникативната компетентност е комплекс от способности, които дават възможност за ефективно взаимодействие на личността с останалите хора

или групи от хора. Компетентността е съвкупност от общи и специфични умения за взаимодействие, основани на мотивите и познанията.

Комуникативната компетентност е една от формите и проявленията на социалната компетентност, която е по-общо понятие, включващо в себе си няколко типа компетентност и отразява по-скоро адаптационните процеси на личността не само спрямо други личности, но и спрямо събития, факти, ситуации.

Обща картина на компетентността се получава от двукратно приложен подход, при който първия път се използват единици от самоописание, а при втория — единици на описание от другите.

Прогресът в науката за комуникативната компетентност ще зависи значително от решаването на проблема за несъответствието между възприятията за себе си и възприятията за другите.

ЛИТЕРАТУРА

- Berger, C. R., 1979. Beyond Initial Interaction, Language and Social Psychology, Oxford 31, 132—144; Cupach, W. R. 1984. Relational Competence: Measurement and Validation. New York: Cuiffor Press; Cupach, W. R., Spitzberg, B. H., 1983. A critical assessment of the competence construct in communication theory. Paper presented at the speech communication association conference, Washington D. C. IUP. Duran, R. L., 1983. Communicative Adaptability: a measure of social communicative competence, Communication Quarterly, 32, 320—326. McCroskey, J. C., 1970. Measures of Communication-bound anxiety. Speech monographs, 37, 269—277. Spitzberg, B. H. 1982, Relation Competence. Boston; MA; MIR Press, Spitzberg, B. H., 1987. Communication Competenze; Norwood; Sage, Spitzberg, B. H., 1989. Interpersonal Communication Competence, Beverly Hills, CA Sage.

Рецензии

УВОД В ПСИХОЛОГИЯТА

Проф. Леон Леви е един от малкото наши психолози, който пише не само изящно, езистично и едновременно логично, но и с високо чувство на отговорност публикува сътвореното от него. Да се чете „Увод в психологията“** е истинско удоволствие, но да се рецензира е трудно занятие. Трудността идва от това, че сред българските психолози няма друг, комуто застъпената в този труд проблематика да е по силите. Във всеки случай никой досега не е показал това в печата. Ако се ограничим с бързо и небрежно прелистване на

оглавлението, някои от формулировките на главите и параграфите ще ни се сторят традиционни и за учебник, но ако се запознаем внимателно със самото съдържание, ще трябва да уточним неговия „ученик“ — това са не само и не толкова студентите, колкото и най-вече онези, които пишат учебници за студенти.

В първата глава „Предмет на психологията“ авторът разбулва тайната на тази магия, наречена „психология“, обяснява интереса и възторга на широката аудитория към нея, разкрива спецификата на житейската, философската и научната психология. Проследявайки генезиса на научната психология и нейното обо-

* Леон Леви, Университетско издателство „Климент Охридски“, София, 1990.

собяване от философията, Леви споредливо заключава, че именно съществуващият „антагонизъм между философската и научната психология е една от причините за известна „бездетност“ на последната“. Развитието той вижда в обединяването на тези толкова „различни възможности за проникване и разбиране на психиката“ (с. 10). Струва ни се, че в случая вината не е реципрочна и че по-голямата отговорност е за сметка на обособилата се и възгордялата се дъщеря — научната психология. Според нас тя е тази, която не продължава или забравя достойнствата, не-преходността на „майката“ и абсолютизира собствената си „детска“ самостоятелност, възприемайки я за симптом на зрелост.

Параграфът „Обект и предмет на науката и психологията“ напомня, че трудът надхвърля изискванията на учебника. Тук са отразени схващанията на автора, които той публично е апробирал в дискусия на страниците на сп. „Философска мисъл“ и които придобиха не само резонанс, но и завоюваха своите многообразни привърженици извън психологията. В третия параграф на тази глава авторът основателно преразглежда и ревизира утвърдилата се представа за времето на прехода от дългата предистория към кратката история на научната психология. Със силата на логиката той доказва, че критерият в случая не трябва да лежи вън от развиващия се предмет на психологията, т. е. в „обръщането на гръб“ на философията или в „брата с естествознанието“ и затова в качеството на жалон за него е епохалният труд на И. М. Сеченов „Рефлекси на главния мозък“. Природата на психичното Леви извежда от неговите функции в по-широкия контекст — живота на индивида и обществото; в природата. Това му дава основание да обвърже въпроса за приро-

дата на психичното с необходимостта от по-широки философско-методологически обяснителни принципи. А оттук закономерно следват философските основи на различните решения на този въпрос, давани от множеството парадигми в психологията.

По този и много други въпроси Леви спори и критикува, налага му се да не се съгласява с много и утвърдени авторитети в психологията. Неговата критика обаче не е самоцелна и безплодна, а необходима и плодотворна. Чувствителен към бявството от определяне значенията на един или други термини, към небрежността и лекотата, с която се оперира с понятийния апарат в психологията, Леви дава свои определения, които не са претенциозни и наструфени, но точни и понятни. Образец на понятийна яснота е параграфът, посветен на основните категории психични явления, т. е. явления, толкова специфични и едновременно с това взаимопроникващи се. Интересно е разграничаването на емоцията и чувството и твърдението на Леви, че емоцията е винаги чувство, но чувството невинаги е емоция, а само тогава, „когато се формира и резонира в духовната сфера“. Това схващане е противоположно на битуващото даже и в учебниците по психология и в такива случаи е необходим един по-доказателствен анализ, а не просто преминаване към и постулиране на собственото становище (с. 40—43).

Психичните качества на личността — това са самите качества на психичните процеси в тяхната индивидуализация, конкретизация и персонализация (с. 46—47). Изящна и икономична формулировка, но струва ни се, че тук е необходим по-подробен анализ, убеждаващ, по-скоро доказващ по-високото равнище на развитие в сравнение с безличностните процеси. Като синоними се упо-

требяват термините „свойство“ и „качество“, но има схващания, според които второто предполага по-висока степен на синтез и консолидация на процеса, по-висока степен на организация и цялостност.

Втората глава „*Системно-структурен анализ на психологическото познание*“ е следващото доказателство за високата научна стойност на труда. Леви предлага система на съвременната психология (с. 62) и обяснява дифузния характер на съвременната приложна психология с не-подчинението на вътрешната логика на развитие на науката за човешката душевност. Споделяме тази причина, но към нея могат да се добавят и наблюдаващата се диференциация на психологическото познание, пренебрегването на общопсихологическо знание и на теорията, абсолютизирането на емпириката. Читателят изпитва удоволствие при запознаване с характеристиките на равнищата и профилите на психологическото познание. Интерес биха представлявали прогнозите на автора за тези характеристики при един бъдещ синтез и взаимодействие на тези профили.

Параграфът „*Източници на психологическото познание*“ по своята пълнота и съдържателност няма аналог в нашата психологическа литература. Но не само това. Леви убедително реабилитира самосъзнанието като източник, а оттук и самонаблюдението като методи, които в най-висока степен разкриват своеобразието и сложността на психичното от страна на неговата непосредствена данност в преживяванията на субекта. Ясно са характеризирани обективните прояви на психичното като източник, спецификата на възникването и развитието на психиката като източник и метод. Анализът тук е кратък, но до такава степен точен и изчерпателен, че всеки един от клоновете на

психологията, свързан с някои от посочените източници и със стоящите зад тях методи, би могъл да се види като в огледало.

Методологическата интерпретация на психологията е съдържанието на третата глава. Леви разглежда различните значения на методологията и дава свое определение. Той посочва, че самият предмет на психологията предполага светогледно-методологическите обяснения и влияния и разкрива спецификата на методологията при различните равнища и профили на психологическото познание. Илюстрирани са поредица от грешки на нашата психология, идеологически „заподозряла“ и пре-небрегната редица проблемни области заради несъгласието си с една или друга интерпретация на факти, явления и зависимости. Тук са обсъдени методологическите функции на философията, естествознанието, обществознанието спрямо психологията и обратното влияние на психологията. Не само тази, но най-вече тази глава обосновава убеждението, че обсъжданата в труда проблематика е по силите единствено на Леон Леви сред българските психолози.

Четвъртата глава е посветена на методите на психологическото изследване. Методът се разглежда от Леви не само като конкретизиращ някаква теория като принцип, но и като фактор в построяването на самата теория. Сложността на предмета на психологията обуславя необходимостта не само от множество методи, но и от тяхното комплексно прилагане. Леви внимателно и убедително показва недоразуменията, довели до отричанието на самонаблюдението, до разглеждането му като разновидност на наблюдението, предлага редица признания за разграничаване на наблюдението от експеримента. Характеристиката на тези два метода би била по-пълна, ако бяха посо-

чени техните достойнства и ограничения. Леви основателно критикува авторите, които извеждат методите на психологическото изследване от задачите и обектите, а не от източниците на психологическото познание. Авторът подробно се спира на възможностите и ограниченията на тестовия метод, слага необходимия позитивен акцент върху проективните методи, които, както и самонаблюденето, сондират вътрешния свят на човека и имат определени преимущества пред експеримента.

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — Социально-психологические механизмы политического влияния с трибуны Великого Народного Собрания	2
Общая и социальная психология	
К. ЛАРСЕН, К. КЛИФЭР, Д. ЧЕПЕЛИ, К. КРУМОВ, З. РУСИНОВА, Л. АНДРЕЕВА, Н. КАШЛАКЕВА, Д. ГЕОРГИЕВА — Национальная идентичность: группово-специфические или общие стереотипы	9
К. БАЙЧИНСКА — Изменчивость и стабильность ценностной системы в среднем возрасте	19
Г. ДЖЕДЖЕВА, Г. ПЕТРОВ — Самоубийство с точки зрения психолога	27
Педагогическая и возрастная психология	
Т. ТАТЬОЗОВ, Р. ДРАГОШИНОВА, М. ЦВЕТКОВА — Непреднамеренное запоминание в раннем детском возрасте	34
Психология труда	
Б. НИКОЛОВ — Ощущение времени при двигательном акте	38
Медицинская психология	
И. ТОДОРОВА — Психосоциальные факторы и иммунитет	44
Экономическая психология	
Л. КРУСТЕВ, ИВ. КРУСТЕВ — Потребление и экономическая мотивация	53
Творчество студентов	
Н. КАШЛАКЕВА — Проблема коммуникативной компетентности: сущность и исследовательские подходы	58
Рецензии	
И. ДИМИТРОВ — Введение в психологию (автор Леон Леви)	62
Doц. ИВАН ДИМИТРОВ	
CONTENTS	
PH. GENOV — Social-psychological mechanisms of political influencing from the tribune of the Grand National Assembly	2
General and social psychology	
K. LARSEN, K. KLLIFER, D. CHEPELI, K. KRUMOV, ZL. RUSSINOVA, L. ANDREEVA, N. KASHLAKEVA, D. GEORGIEVA — National identity: group-specific or general stereotypes	9
K. BAYTCHINSKA — Changeability and stability of the value system in middle age	19
G. DJEDJEVA, G. PETKOV — Suicide from the point of view of the psychologist	27
Educational and age psychology	
T. TATYOZOV, R. DRAGOSHINOVA, M. TSVETKOVA — Non-intentional memorizing in early childhood	34
Psychology of work	
B. NIKOLOV — The sense of time at motor activity	38
Medical psychology	
I. TODOROVA — Psychological factors and immunity	44
Economic psychology	
L. KRUSTEV, I. KRUSTEV — Consumption and economic motivation	53
Students' works	
M. KASHLAKEVA — The problem of communication competency: essence and approaches	58
Reviews	
I. DIMITROV — Introduction in psychology (author — Leon Levy)	62

В заключение бихме искали да отбележим, че може само да се съжалява, че подобен труд стана възможен толкова късно, че много студентски випуски бяха лишени от възможността да прочетат тези страници, а през цялото това време се тиражираха четива с очебийна ниска научна стойност, без собствена мисъл на авторите и непораждащи мисли у читателите.

Doц. ИВАН ДИМИТРОВ